

նոցա աչքի առաջ կանգնած էր ամենամեծ վարդապետի անմիջական կենդանի օրինակը: Մեր վարդապետն ևս Նա ինքն է, Նորա կենդանի օրինակն է նաև մեր հոգեւոր դաստիարակութեան միակ աղբյուրը: Բայց մենք Նորան և Նորա արուեստը ծանաչել կարող ենք միայն զրքերի միջոցով, այն անձանց կենդանի խօսքի միջոցով, որոնք այդ գրքերը կարգացել են և կարգալու եղանակը մեզ կսովորեցնեն: Աշխարհն ևս, մանաւանդ քաղաքակիրթ աշխարհը, իւր արուեստն ունի մարդիկ որսալու, որի դէմ յաջողութեամբ մրցելու համար Ս. Գրոց արուեստին հմուտ մի Պօղոս Առաքեալի ընտրել ու ասպարէզ կոչել հարկ եղաւ երբեմն: աշխարհի արուեստն այժմ աւելի զարգացած է քան երբէք, և միայն հոգեւոր արուեստի ամենահմուտ ծանօթութեամբ Առաքելական Եկեղեցւոյ պաշտօնեայն կարող կլինի նորա դէմ մրցել: Այո՛, մի արուեստ է դա՛ տարբեր բոլոր միւս արուեստներից, որ ուրիշներին սովորեցնելու համար՝ նախ սովորել պէտք է ամենահմուտ արուեստագէտների մօտ:

Կ. Վ.

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ.

Վեհափառ Հայրապետը տեղեկանալով թէ դեկտ. 18-ին լրանալու է Ս. Պետերբուրգի Մետրոպոլիտ Ամեն. Տ. Պապագիտի եպիսկոպոսութեան երեսնամեայ Եղեղեանը, նոյն օրը հեռագրով շնորհաւորեց, որին ի պատասխան ս. Մետրոպոլիտը յայտնեց իւր սրտեռանդն շնորհակալիքը:

Անցեալ նոյեմբ. ամսի 30-ին Ս. Գայիանէի վանքում Գեր. Մեսրոպի Արքեպիսկոպոսը դպրութեան և սարկաւազութեան աստիճան տուաւ Մայր Աթոռի միաբաններից Մելքոն Դանազեօգեանին: Բազարատ Մատթէոսեանին և Յովհաննէս Խարապեանին:

Իսկ դեկտ. ամսի 9-ին Ս. Գայիանէի վանքում Գեր. Տ. Գրիգոր եպիսկոպոս Գառնակերեանց կուսակրօն քահանայ ձեռնադրեց Մելքոն սարկաւազ Դանազեօգեանին և Յովհաննէս սարկաւազ Խարապեանին՝ վերակոչելով առաջինն Մուշէ և երկրորդին Յովէլ:

Նոյն երեկոյեան նորընծաներն ստացան արեղայութեան կարգ և վեղար:

Կիւրակէ դեկտ. 29 պատարագից առաջ Ս. Գայիանէի վանքում Վեհափառ Հայրապետի հրամանաւ Գեր. Կարապետ եպիս. Այվազեանն Մասն. վարդապետութեան չորս աստիճան և Գաւազանի իշխանութիւն տուաւ Բարեշնորհ Կորիւն և Մամբրէ արեղաներին:

Դեկտ. 10-ին Մայր Աթոռու ժամանեց Պետերբուրգի և Մոսկուայի Հայ եկեղեցեաց Փոխանորդ և քարոզիչ Արժ. Տ. Տիրայր վարդապետը:

† Դեկտ. 12-ին Մայր Աթոռում երկարատե հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեց Գեորգ վարդապետ Մարտիրոսեան: Հանգուցեալը վանքի ամենահին միաբաններից մէկն էր՝ ընդունուած Երեսէս Ե. Հայրապետի օրով: Նա վարել էր զանազան պաշտօններ այլ և այլ տեղերում: Մի դատի առիթով հանգուցեալը դատաւարտուել էր բանտարկութեան Թիֆլիզի Նահանգական դատարանի կողմից, որի համաձայն Ս. Էջմիածնի Սինոդը զրկեց նորան վեղարից և փիլոնից, բայց, դեռ դուրս չեկած վանքից, նա վախճանուեց և թաղուեց վանքի միաբանութեան գերեզմանոցում դեկտ. 14-ին:

ՀԱՅ ԳԱՂԱՎԱԿԱՆՆԵՐ.

Նորին Մեծութիւն Թադաւոր Կայսրը, համաձայն ամենահպտակօրէն զեկուցման Երբքին գործոց Տ. Նախարարի՝ ամենաողորմածարար բարեհաճել է հրամայել թոյլատրել բանալ հանգանակութիւն Կայսերութեան մէջ յօգուտ Տաճկաստանից մեր երկիրը գաղթած և փախած հայերի: Հանգանակութիւնը պիտի լինի պաշտօնական անձանց ձեռքով և պիտի հաւաքուի Կառավարչապետի մօտ, այնտեղից բաժանուելու համար կարօտեալներին:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ.

ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆ.

Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր Ժեմարանի վարչութիւնն այսու յայնում է ի զիտութիւն հասարակաց, որ Ժեմարանի հանգուցեալ ուսուցչի, վարդան Արովեանի, որբացեալ ընտանեաց համար առ 1-ն յունուարի 1897 ամի ստացուել է նպաստ ընդամէնն 578 ռուբլի:

հետևեալ կերպով. 1) Հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւնն հանգուցեալի դստեր քառամեայ ուսման և սննդեան վարձ վրձարելու համար նուիրել է քառասուն ռուբլի. 2) Գերապատիւ Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսը Վեհափառ Հայրապետի օրհնութեամբ հանգանակել է չորս հարիւր քսան և ութն ռուբլի. 3) Բժշկապետ պ. Բագրատ Նաւասարդեանը նուիրել է հինգ ռուբլի. 4) Եղբարք պ. պ. Զաքար և Բաղդասար Աբովեանք՝ հարիւր ռուբլի. 5) պ. Եովհաննէս Ժանդարեանց հինգ ռուբլի. ընդամենն հինգ հարիւր եօթանասուն և ութ ռուբլի:

Վեհափառ Հայրապետի հրամանով վարչութիւնս պատիւ ունեցաւ ղիմելու և խուսափանի Հայոց թեմակալ առաջնորդների աջակցութեանը՝ ակն ունեւով որ նոքա կը բարեհաճին սիրայօժար օգնութեան հասնելու մի բազմամեայ վաստակաւոր ուսուցչի որբացեալ ընտանիքին:

Գերապատիւ Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսի շնորհիւ հանգուցեալ Վ. Աբովեանի ընտանեաց օգտին հանգանակած գումարի նուիրատուների անուանական ցուցակն հետեւեալն է.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ	Ռ.
Գեր. Սուքիաս Արքեպիսկոպոս Պարզեանց	50
Գեր. Կարապետ եպիսկոպոս Այվազեան	40
Գեր. Անանիա եպիսկոպոս Լամազասպեանց	10
Գեր. Գրիգոր եպիսկոպոս Գառնակերեանց	10
Արժ. Ստեփաննոս վարդապետ Իսկանդարեանց	3
Արժ. Ղուկաս վարդապետ	2
Արժ. Եղիա վարդապետ	2
Արժ. Գեորգ վարդապետ Ռշտունի.	3
Արժ. Վահան վարդապետ	5
Արժ. Եղիա վարդապետ	10
Արժ. Եղիա վարդապետ Մովսիսեան	10
Արժ. Ղեոնդ վարդապետ	5
Արժ. Աղամ վարդապետ	10
Ոմն բարեպաշտ	5
Տէր Ստեփաննոսեան	3
Արժ. Աշոտ վարդապետ	5
Արժ. Նահապետ վարդապետ	10
Արժ. Նահակ վարդապետ Ամատունի	15
Արժ. Կորիւն արեղայ	5
Արժ. Բարդուղիմէոս վարդապետ Գեորգեան	10
Ընորհ. Ղուկաս Սարկաւազ	1
Ընորհ. Սմբատ Սարկաւազ	1
Ընորհ. Կոստանդին Սարկաւազ	1

գումար — 216

Ընորհ. Եսայի Սարկաւազ	3
Ն. Ս.	3
Պ. Կարապետ Կոստանեանց	25
Պ. Նիկողայոս Բարամեան	10
Պ. Յ. Եովհաննիսեան	5
Պ. Ս. Կանայեան	5
Պ. Ս. Եարութիւնեան	5
Պ. Գ. Թուամեան	5
Արժ. Կարապետ վարդապետ	5
Արժ. Մամբրէ արեղայ	5
Պ. Պետրոս Տիգրանեան	5
Պ. Մ. Ղազարեան	5
Պ. Մ. Լախնազարեան	5
Պ. Գ. Ղազարեան	5
Պ. Ս. Մանգինեան	5
Պ. Տէր Խաչատրեան	5
Ճեմարանի Զ-րդ դասարանի աշակերտներից	22
« » Ե-րդ	21
Պ. Բ. Մատթէոսեան	3
Պ. Խ. Այվազեանց	1
Տ. Սոփիա Շահաթունեանց	10
Տ. Իսկուհի Խրիմեան	10
Տ. Վարսենիկ Ատարբէգեան	3
Պ. Գ. Մուշեղեան	5
Պ. Եովհաննէս Աւետիքեանց	3
Պ. Տիգրան Նաւասարդեանց	3
Պ. Ս. Սամուէլեանց	5
Պ. Աւետիս Թարխանեանց	1
Տ. Եսթեր Գառնեանց	1
Պ. Եովակիմ Զաքարեանց	3
Պ. Տիգրան Սամուէլեանց	2
Ոմն	1
Պ. Փիլիսուկեանց	1
Պ. Օհանջան Մանուչարեանց	2
Պ. Մ. Աբէլեան	1
Պ. Ս. Փոթէյեանց	1
Պ. Եակովբ Խէչանեանց	1
Պ. Կ. Եարութիւնեանց	2
Պ. Ա. Օհանջանեանց	1
Պ. Սաթումեանց	5
Պ. Ենօք Զանիրէգեան	3

Գումար — 212

Ընդհանուր գումար — 428

Գերապատիւ Տ. Սուքիաս արքեպիսկոպոսի շնորհիւ հանգուցեալ Վ. Աբովեանի ընտանեաց օգտին հանգանակած գումարի նուիրատուների անուանական ցուցակն հետեւեալն է.

Վարչութիւնս այսու պատիւ ունի յայտնելու նաեւ իւր շնորհակալութիւնն յիշեալ նուիրատու և աջակցող անձանց:

ՏԵՐԻ 2 ՃԵՄԱՐԱՆԻ Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆԻՆԵՐԸ

ի 27 Դեկտ. 1896 ամի.

ի Վաղարշապատ.

ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՄԱԳՐԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ
ՀԱՄԱՐ ԺՈՂՈՎԱՆ ԳՈՒՄԱՐԸ.

Արարատ ամսագրին նախորդ համարում ներկայացրած հաշուի համաձայն ունեինք 94 ա. նոր ստացել ենք 79 ուրբլի որ և ընդամենը կունենանք 173 ուրբլի.

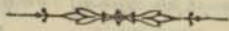
Գեթ. Մեսրոփ արք-եպիսկոպոսից	5 ա.
Աթ. Բարդուղիմէոս վարդապետից	5 ա.
Ս. Պետերբուրգից Աթ. Տիրայր վարդապետի ձեռքով	60 ա.
Աթ. Գարեգին վարդապետ Սաթուհանից	40 ա.
Բարեշ. Նորին Աքեղայից	5 ա.
Գումար.	79 ա.

Հանգանակութիւնը շարունակուեմէ. ցանկացողները թող բարեհաճեն ուղարկել իրենց նպաստները Ս. Էջմիածին մեր հասցեով.

ՂՈՒԿԱՍ ՍԱՐԿԱՆԱԳ ԱՂԱԽԵԼԵԱՆՑ.

ՀԱՄԱՐ ԽՈՒ ԹԵՄ.

Անցեալ նոյեմբ. ամսի 21-ին Նորին Մեծութիւն Թագաւոր Կայսրն ամենաողորմածաբար բարեհաճել է հաստատել Ղարաբաղի թեմի նախկին Առաջնորդ Գեր. Կարապետ եպիսկոպոս Այվազեանցին Շամախու թեմակալ Առաջնորդ՝ ի տեղի Գեր. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեանցի, համաձայն առաջարկութեան Նորին Սրբութեան վեհափառ Հայրապետի ազգիս:

ՏԱԺԿԱՀԱՅՔ.

ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.

Արարատի նախորդ համարում բաւականացանք միայն Գեր. Մաղաքիա եպ. Օրմանեանի Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուիլն ու հաստատուիլը շնորհաւորելու և օրհնելու համար վեհափառ Հայրապետի ուղղած հեռագիրը հաղորդելով:

Ծոր Պատրիարքի ընտրութեամբ Տաճկահայոց մէջ եկեղեցական գործերն ևս աւելի որոշ կերպարանք ստացան որքան դժբաղդ պարագաները ներում են. մի և նոյն ժամանակ գրեթէ միատեղ հանգէս եկան Կ. Պօլսում երկու նոր թերթեր՝ Բիւզանդիոն (շարունակութիւն նախկին Արեւելքի) և Մասիս

(կերպարանափոխութիւն նախկին շաբաթաթերթի), այնպէս որ մենք միջոց ունինք այժմ կրկին պարբերաբար տեղեկութիւններ հաղորդել մեր տաճկահայ եղբարց եկեղեցական—բարոյական վիճակի մասին:

Ամենից հետաքրքիր հարցն է հարկաւ թէ ո՞վ է նորընտիր Պատրիարքը և ի՞նչ չափով ընդունակ է ամենաճանր պայմաններում մի ամենաթշուառ ժողովուրդ հովուելու—Օրմանեան Սրբազանը Մայր Աթոռում և Կովկասում յայտնի է ամենից առաջ իբրեւ աստուածաբանութեան ուսուցիչ. մի տարի պաշտօն է վարել նա Մայր Աթոռի Ճեմարանում և իւր գործունէութեամբ մեծապէս նպաստել է այն հանգամանքին, որ Ճեմարանից առաջին անգամ նոր անդամներ ներս մտան Միաբանութեան տարիներէ ի վեր փակ ֆեացած դռներով: Դւր աշակերտներին Օրմանեան Սրբազանը կարողացաւ համոզել, որ կրօնի ու աստուածաբանութեան դասերն էլ կարող են հետաքրքիր լինել ու նիւթ բովանդակել իրենց մէջ. թէ նոցա, թէ ուրիշ շրջապատողների առաջ դրեց նա աշխատող մարդու մի չտեսած օրինակ. նա ցոյց տուաւ այդ կարճ ժամանակամիջոցում թէ մի մարդու եռանդագին աշխատութիւնն ինչքան բան արտադրել կարող է, ինչքան տարբեր է այդպիսի մարդը կիսասիրտ աշխատութիւնից փախչող մարդկանցից: Արտաքինները նորա կողմից սիրալիր յարաբերութիւն են տեսել միշտ, նորա աշակերտները և մի քանի մտերիմ բարեկամներ միայն նորան ի մօտոյ ճանաչում են. բայց փոխանակ այդ ճանաչողութիւնը լոկ յառաջ բերելու՝ աւելի լաւ ենք համարում օգտուել Բիւզանդիոն, գրեթէ կիսապաշտօնական, թերթի մի առաջնորդողից, որ, թէև շատ բան ըստ տեղական սովորութեան գերադրական աստիճանով՝ ըստ մեզ ուղիղ է գնահատել մեծ մասամբ Սրբազանի արժանաւոր կողմերը:

Ծախ՝ ինչքան զիտենք, Օրմանեան Սրբազան օտար դաւանութիւնից դարձած առաջին եպիսկոպոսն է, որ պատրիարքական զահ է նստում Բիւզանդիոն այդ հանգամանքի վերայ խորթ աչքով նայողների դէմ նկատում

է. «Հռովմէականութենէ դարձած եկեղեցական մ' ընդունելու ենք մեր եկեղեցւոյն մէջ, եպիսկոպոսութեան բարձրացուցելու ենք, ամենէն կարեւոր թեմերու առաջնորդ ընտրելու ենք... և որ ամենէն կարեւորն է՝ ապագայ բարձրաստիճան հայ եկեղեցականութիւնը պատրաստելու պաշտօն ունեցող հաստատութեան մը ուսումնական և վարչական վերջին ուղղութիւնն իրեն յանձնելու ենք, և միայն պատրիարքութիւնն է, որ շատ պիտի տեսնէինք այսքան արժանաւոր, այսքան ընդունակ, այսքան կարող եկեղեցականի մը: «Օրմանեան Սրբազան սիրելի է Ազգին, որովհետեւ ինքն ալ այնքան սիրեց իր Ազգն ու ազգային ծիկեցիկն, որ անոր զիրկը մտաւ՝ աւելի (մենք այդ անքնն կ'ընէինք) աղէկ ծառայելու համար անոր»:—Մենք չէինք վստահանայ քննել, թէ Սրբազանը որչափ սիրելի է Ազգին, բայց թէ նա արժանի էր սիրելի լինելու գոնէ այն տեսակէտից, որ գուցէ միակ Հռովմէականութիւնից դարձող հայ եկեղեցականն է եղել, որ անկեղծ ջանք է գործ դրել Հռովմէական փոշին բոլորովին թօթափել իւր վերայից, ծառայել Ազգին իւր բոլոր կարողութեամբ և պաշտպանել ըստ ամենայնի Ազգային եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութիւնը:

Ծրկրորդ աչքի ընկնող և առանձին կարեւորութիւն ունեցող կէտն այն է, որ յանձին Օրմանեան Սրբազանի պատր. գահ է բարձրանում առաջին անգամ համուխարանական կրթութիւն ունեցող մի անձն: Այդ նշանակում է, այնպիսի մի հանգամանքում, երբ Պատրիարքին ամեն ժամ առիթ է ներկայանում գործ ունենալ զիւրանագէտներին, եւրոպական զեւպանութեանց և ուրիշ ազգեցիկ մարմնոց ներկայացուցիչներին հետ՝ զիմացինը երբէք իրաւունք չի ունենայ բարձրից նայելու նորա վերայ, մի քանի արեւելեան հաճոյախօսութիւններով բաւականանալու, այլ կրթութեամբ հաւասար, եթէ ոչ բարձր, անձն կ'ունենայ իւր առաջ, որ հեռուն ու մօտիկը կ'առաջատելու նոյնչափ կարողութիւն ունի, որչափ և ինքը: Մի պատրիարք, որ զրեթէ բոլոր ներկայացուցիչներին հետ առանց թարգմանի խօսել կարող է, մեծապէս ապահոված է այնպիսի մի աշխարհում, ուր ոչ ոք ընկերի վերայ չի վստահանում:

Մի ուրիշ, ըստ մեզ նոյնպէս շատ կարեւոր և հազուագիւտ առաւելութիւն, որի զրկանքը երեւի շատ պարագաներում զգացել է նոյն ինքն Օրմանեան Սրբազանի անմոռանալի ծախորդը՝ այն է, որ նա հաւատարմներ ունի, Շուանգոտ և ձկուն Պատրիարքի կողքին իրրե խորհրդատու կանգնած է Տաճկաստանում ամենախելօք, այլ և առհասարակ դիւանագիտական աշխարհում մեծ վարկ ունեցող մի քաղաքագէտ, Թարութիւն փաշայ Տատեան, որ միեւնոյն ժամանակ իրրե ամենալաւ հայ է ծանաշուած և, իւր փափուկ դիրքին ճնայելով իւր ազգութեան դէմ երբէք չէ մեղանշել: Բացի այդ, նա շրջապատուած է մի խումբ իւր իսկ դատախարակած և հասցրած երիտասարդ վարդապետներով, որոնք ինչքան և խակ ու անփորձ, այնուամենայնիւ աչքի են ընկնում ժողովրդի միջ իրենց ունեցած կրթութեամբ՝ որոնց նա լաւ ծանաշում է և շատ դժուարին հանգամանքներում նոյա վերայ վստահել կարող է, նոյա միջոցով հասնել շատ տեղեր, ուր ինքն անձամբ անձեռնհաս է:

«Օրմանեան բնաւ չբամբասուած ըլլալու եզակի արժանիքն ունի», նկատում է իրաւամբ Բիւզանդիոն... «ամենէն չար լեզուներն անգամ Օրմ. սրբազանին բարոյական նկարագիրը չէին կրնայ ստգտանել: Օրմ. սրբազանի ընտրութիւնն յուսանք որ դաս մ' ըլլայ մեր եկեղեցականութեան, նոյն իսկ եպիսկոպոսական դասուն, վճռապէս ցոյց տալով, թէ Հայ Ազգն՝ որքան մեծ կշիռ կ'ուտայ եկեղեցականի մը անբասիր, անաղարտ վարքի ու բարքի տէր ըլլալուն»:—«Օրմանեան Սրբազանի մէկ ուրիշ գովելի ձիրքը պարտաճանաչ կորդապահ, ճշդապահ մարդ մ' ըլլալն է»: «Ազգային իշխանութիւնն ուր որ զրկեց զինք, ինչ պաշտօն որ առաւ, սիրով կատարեց, և թէպէտ բնիկ Պօլսեցի, շատ մը զաւառացի եկեղեցականներէ աւելի ծառայեց Պօլսէն դուրս: «Մեր եկեղեցականութեան մէջ կարգապահութեան ոգւոյն պախտութեան վերայ յաճախ այնքան զանգատներ լսուած են, և այնքան իրաւացի զանգատներ, որ կարգապահութեան ոգւոյն մարմնացումն եղած եպիսկոպոսի մը Պատրիարք ընտրուիլն ազգու և

հանրագումար դաս մը պիտի ըլլայ բովանդակ եկեղեցական դասունս:

Ի՞նչ է հետեւում այս բոլորից, արդեօք այն որ Սրբ. Օրմանեան իբրեւ պատրիարք շատ աջողակ կերպով իշխանութիւն կկարէ և անուն կվաստակէ՝ ամենեւին ոչ, պարագաներն այնպէս բացառիկ են, որ հակառակ հետեւեալներ կարող են յառաջ բերել: Եւ գործ պիտի ունենայ մի ինքնակալի հետ, որին արգարազորով մարդի մարդասպան են անուանում, մի կառավարութեան հետ, որ հարկեր հաղարաւոր հայեր կտորել տալուց, մի ամբողջ ժողովուրդ խորտակելուց յետոյ ստիպում է խոստովանել, թէ իրենք հայերն են մեղաւոր այդ բոլորի համար, իսկ դահիճներն արդար ու քաւեալ նոցա արիւնից, և այդպիսի մի կառավարութեան պէտք է նա բարեկամական ձեռք մեկնէ, ազատելու համար այն, ինչ որ ազատել զեւ կարելի է՝ ինչ որ ազատելու երկու տարիների դժբաղդ փորձը ուրիշ միջոցներ չընձեռեց: Ուղիղ քաղաքականութիւն է այդ, — ո՞վ կարող է այժմէն իսկ հաստատապէս որոշել, շատերը սովոր են այդպիսի դէպքերում հեշտ վճիռներ դնել, ինչ որ տեսնում ես չես կարող գլուխ հանել, ինչ որ գլուխ հանելու համար ստիպուած պիտի լինիս խղճի դէմ բաներ ասել ու անել՝ մի՛ ձեռնարկիր, բայց իրաւացի է արդեօք այդպիսի տեսութիւններով ասպարիղից քաշուիլը, և ի՞նչ է իրօք խղճի դէմ բանը՝ հեռու կենալ և մաքուր մնալ այնտեղ, ուր օգնութեան են կանչում, թէ ամեն վտանգ աչքի առաջ առնելով, նաեւ անուան կոտորութիւն աշխարհի աչքում անել ձեռքից եկածը: Այսօր ընդհանուր և բարձր պաշտօնի մը լուծը կղրուի վրաս — ասել է Նորընտիր Պատրիարքը կայսեր, պալատից վերադառնալուց յետոյ պատրիարքարանի եկեղեցում իւր ուխտն անելիս — և ես պարտաւորեալ կը խոնարհիմ անոր առջև, որպէս զի չստեմ ամբողջ կենացս հաստատուն կանոնը չխուսափել որեւէ աշխատութենէ և զոհողութենէ, երբ բարձր կամք մը զայն կօրինադրէ: — և զայիք սերունդը նորան կարգարացնէ այս պարտաճանաչութեան համար, եթէ մինչև իսկ անյաջողութիւն ունենայ իւր գործունեութեան մէջ և

ըստ երեւութին մեղաւոր գտնուի ինչ ինչ բաներում:

Նորընտիր Պատրիարքի ձեռնարկութեանց մասին այժմէն իսկ ի լրոյ դատել մեծ տնտեսութիւն եւք համարում: Թէև Բիւզանդիոնի մէջ մի քանի անգամ յիշուած է, որ Պատրիարքի և իրօնական ժողովի կողմից պաշտօնական տեղեկութիւններ պէտք է տրուէին Ղեհափառ Հայրապետին, բայց ցարդ ոչ մի պաշտօնական գրութիւն չէ ստացուած, մընում է ուրեմն սպասել անմիջական տեղեկութիւններին՝ ստոյգ աղբիւրից: Եւ ամենայն դէպս Օրմանեան Սրբադանի ամբողջ անցեալը մեղապահովեցնում է, որ նա ամենանեղ հանգամանքներում իսկ իւր Ազգի իրաւանց, իւր սրբազան պարտականութեանց, իւր ուխտի հակառակ ոչինչ չի գործի:

Պատրիարքական ընտրութիւնից տասն օր առաջ Հոկտ. 28-ին «Եկեղեցական համագումար ժողով» էր կայացել պատրիարքարանում և պատր. ընտրելիների տասնհինգ տնուն ցանկ էր պատրաստել (Հմայեակ եպ. ընտրուած էր 43 քուէով, Բարդուղիմէոս եպ. 37 քուէով — Օրմանեան Սրբ. 13 քուէով միայն): Ապա երեք օր յետոյ Հոկտ. 31-ին «ընդհանուր ժողով» էր գումարուել իրօնական և քաղաքական ժողովները կազմելու. Ա-ի համար ընտրուած 14 անդամներից 4 եպիսկոպոս են (Օրմանեան Սրբ. — պատրիարք ընտրուելուց յետոյ երեք մնացին, որոնցից Մեկքիսեդէկ եպ. մի քանի անգամ հրաժարական է ներկայացրել), 5 վարդապետ և 5 քահանայ. իսկ Բ. ի համար ընտրուած են Պօլսոյ ազգայնոց մէջ ամենից աւելի աչքի ընկնող և յարգի անձնաւորութիւններ՝ քաղաքական ժողով մը, որուն չափ պատկառելի ազգեցիկ և թէ՛ Տէրութեան և թէ՛ Ազգին վստահութիւնը վայելող մարմին մը դուն ուրեք կոչուած էր ազգային գործերը վարելու այնքան փափուկ և դժնդակ հանգամանքներում մէջ՝ ասում է Բիւզանդիոն: — Յոյեմբ. 5 գումարման միջոցին քաղ. ժողովը ընտրել է Ա. տնտեսապետ Եսայիայի փաշա Տատեան, Բ. տնտեսապետ Ստեփան փաշա Ասլանեան, Ա. ա-

ատենադպիր Էլիաս Էֆ. Չայեան, Բ. ատենադպիր Միհրան Էֆ. Սեթեան. ապա գաղտնի քուէարկութեամբ պատր. ընտրելեաց հնգանուն ցանկ է պատրաստել՝ Մամբրէ եպ. Երուսաղէմի Բարդուղիմէոս եպ. Չամչեան, Նորէն եպ. Մխիթարեան, Ստեփան եպ. Յովակիմեան և Մաղաքիա եպ. Օրմանեան — Յաջորդօրը նոյեմբ. 6-ին «Ազգային ընդհ. ժողովրդ» դումարուեցաւ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ 62 երեցփոխանաց ներկայութեամբ, ուր 47 քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Պատրիարք ընտրուեցաւ Օրմանեան Սրբազան — Կրօնական ժողովր իւր Ա. ատենապետ ընտրել է Գրիգորիս եպ. Յովհաննիսեանին, Բ. ատենապետ Վահրամ եպ. Մանկունուն, Ա. ատենադպիր Եղիշէ Ծ. վ. Դուրեանին, Բ. ատենադպիր Յովսէփ Ծ. վ. Ալվաղեանին:

Երրորդի Պատրիարքին եղած բաղմադիր շնորհաւորութեանց և այցելութեանց մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի է այն որ Հայ — Հռովմէականաց Պատրիարք Ագարեան ևս անձամբ այցելեց Երուսնոյեմբ. 15-ին անմիջապէս Կայսեր հաստատութիւնից յետոյ: Երրին Ամենապատուութիւն շտապեց հարկաւ փոխ — այցելութեան զնալու, և փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ:

— Ամեն. Տ. Մաղաքիա եպ. Պատրիարք ընտրուելուց առաջ արդէն հրաժարած էր Արմաշու Դպրեվանքի փոխ-վանահայրութեան պաշտօնից, ինչպէս և Եղիշէ Ծ. վ. Դուրեան դպրոցի տեսչութեան պաշտօնից, որովհետեւ վանքի շուրջը տիրող տնտեսական տագնապի պատճառաւ մանաւանդ թէ ըստնիւթականին իւր ամենից աւելի զօրաւոր նեցուկ Արիկ Էֆ. Ունջեանի խնամածութիւնից զրկուելով անել դրութեան մէջ էր ընկել՝ անկարող ոչ միայն դպրոց պահելու այլև նախկին թուով միաբաններ սնուցանելու: Բնականաբար Երրին Ամենապատուութեան մի զխաւոր հոգածութեան առարկան ևս պիտ լինէր իւր կանգնած գործը անկումից ազատել Այս նկատմամբ արդէն կարեւոր ջանքեր եղել են. Դպրեվանքի սաներից Ալան վարդապետ Ժամանակաւոր կառավարել է նշանակուել, և ինչպէս

Մասիս իւր 20 թ.-ով հաղորդում է, դպրոցը վերաբացուել և արդէն դասերն սկսուել են: Դպրեվանքից ելած մի քանի երիտասարդ վարդապետներ արդէն առաջ զանազան տեղ քարոզչութեան պաշտօն էին ընդունել, այժմ կամենում են մի մասին Պատրիարքարանի հետ կապելով՝ ընթացիկ գործերի մէջ վարժեցնել:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՆԻ ԿՈՏՈՐԱՄԻՆ.

Բ.

ՅԵՏ ԿՈՏՈՐԱՄԻՆ.

Յունիս 5 չորեքշաբթի օրէն սկսեալ արդէն հետզհետէ քաղաքս կը հասնէին շրջկայ Սղգայ, Հուշանց, Կուռապաշ և այլն գիւղերու կանանց և մանկանց խուռներամ գաղթականութիւնն, Ուրբաթ օրն Հաճադիէն, Լեւիէն, Աւերակիէն, Բերդակէն և Հայոց — Չորի շատ մը հայաբնակ գիւղերէն մեծաւ մասամբ նոր այրիացած և որբացած թշուառներու բազմութիւնն, իրարու վրայ կուտուած՝ որի այրը սպանուած, միւսի հայրը, մէկի եղբայր, ուրիշի բարեկամը, ասոր մայրը առեւանգուած, անոր քոյրը, Հատ սրտածմիկ է ասոնց ընծայած որբայի, աղեխարշ տեսարանն, որոյ ի տես անկարելի է որ չգացուի որ. մինչև անգամ շատ մը թիւրքերու աչքերէն ալ արտասուք կը հոսէր, Ասոնք ալ քաղաքացի հայ ժողովրդեան նման կապաստանեն Ամերիկեան միսիօնարաց տունը, որ անգլիական դրօշակի պաշտպանութեան ներքեւ առնուած է, իսկ մեծ մաս մ՝ ալ կապաստանին Քաղաքամիջի ս. Եկեղեցեաց ծոցը և Առաջնորդարանը, Երկուշաբթի օրը (յունիս 10) խաղաղութեան վերահաստատման հռչակումէն յետոյ ալ հասան Արձակի և ապա հետզհետէ աւելի հեռաւոր գիւղերու գաղթականութիւնը:

Խաղաղութեան պաշտօնապէս հռչակուելէն յետոյ գիւղացի գաղթականք, որոց թիւը կը հասնէ իբր 12—15000-ի, այլևս չեն ընդունուի Ամերիկեան միսիօնարաց տունը, բաց ի վիրաւորներէն և հիւանդներէն, որք կը պատապարուին այս առթիւ յատուկ հիւանդանոցի վերածուած Սանգիտեան վարժարանին մէջը և անդ կը դարմանուին. մնացեալք կը տարածուին ուղղակի փողոցներու մէջը՝ նորաշէն եկեղեցւոյ և Քէնդրօյի փողոցներէն սկըսեալ մինչ Աւօի դար, յորս կը գտնուին Անգլիական հիւպատոսարան և Ամերիկեան միսիօնարաց տունն, Ասոնց տեսարանն ալ խիստ աղեկտուր է: Թշուառներու, այրիներու, որբերու ահագին բազմութիւն մը, որք աշխարհի մէջը ոչինչ ունենալով, փողոցներու և փողոցներու մէջը թաւալած, անդ կը

ննջենանդ կը ճաշեն մի բրտուճ հաց կամ մի տեսակ ճաշ, զորս ժամերով հաղիւ կարողացած են ձեռք բերել, և անդ կը ծննդաբերեն, Մարդիկ մեծ դժուարութեամբ հաղիւ կարող կը լինին ճելքել ահագին բազմութիւնը և անցնել փողոցներու մէջը անգամ խղճերուն տեղ չկայ, իրարու վրայ խռնուած են, և ի լրումն դժբաղդութեանց՝ ճիշդ նոյն միջոցին կը ցամբի մեծ ֆէնգրջի աղբիւրն, որոյ ջուրը կանցներ նոյն փողոցներէն և որով թըշուառներն իրենց ծարաւը կը յագեցնէին և կամ աղտեղութիւնները կը մաքրէին:

Իբրեւ հետեանք սոյն թշուառութեանց, երկիւղներու, սովին և գէշ անդառութեան՝ շուտով վրայ կը հասնին նաև հիւանդութիւններ և համաճարակներ, Հիւանդանոցն հիւանդներով և նորաշէն եկեղեցւոյ գերեզմանատունն մեռեալներով կը լեցուին. քահանայք և ժամկոչք մեռեալներ թաղելէ աչք չեն կարող լանալ, որոց թիւն օրական մինչ 50—60 կը հասնի:

Մարդ կարող է կատարեալ գաղափար մը կազմել տիրող ահագին թշուառութեան և կոտորածի գարշելի տեսարանին վրայ, այցելելով հիւանդանոցն, ուր կը գտնուին անոնց դժբախտ զոհերն, Այստեղ կը պատսպարուին, կը խնամուին ու կը դարմանուին 100-էն աւելի վիրաւորեալներ և նոյնչափ ալ հիւանդներ, Վիրաւորեաց տեսքն իսկ սոսկում կազդէ. մարդիկ և կանայք՝ որք սուրի, դաշոյնի, գնդակի և այլն զինուց բազմաթիւ ու խոր վէրքեր ստացած են, և զարմանալի է թէ ինչպէս կարող եղած են ապրել, Ամերիկեան հրդեհակար մարդասէր օրիորդ Տօթթօր Բիմպըլ մօր մը յատուկ եղած խնամով ու գորովով կը խնամէ զանոնք, վէրքեր կը փաթաթէ ու կը դարմանէ:

Արդէն ըսուեցաւ որ Վարագայ լեռան շրջապատ Վերին չայոց—2օրի և ուրիշ քանի մ' գիւղերու բնակիչներէն հազարաւոր անձինք, իրենց տաւար ու ոչխարներով, փախած ու Վարագայ վանուց մէջը ու լեռը ապաստանած էին, Յունիս 10 երկուշաբթի օրն, երբ խաղաղութիւնը պաշտօնապէս հաշակուելէ յետոյ քիւրդ Աշերէթներն դուրս հանուեցան քաղաքէն և իրենց պաշտօն տրուեցաւ հալածել շարաթ օրն քաղաքէն դէպ ի Պարսկական սահմանագլուխը մեկնող հայ փախստականները և անոնց հետեող անդէն ժողովուրդը՝ Աշերէթներն դիմեցին դէպ ի քաղաքի արևելեան կողմն—Վարագայ լեռը և նորա կողերու վրայ գտնուած Վարագայ և Վարմուրի վանքերը, և Հուշանց գիւղի եկեղեցին հրկիզելէ և Վարագայ վանուց միաբանութեան անգամներէն, աշակերտներէն ու վարդապետներէն զոմանս սպանելէ յետոյ՝ կատաղի յարձակում գործեցին նաև վանուց մէջը և շրջակայքը ապաստանող հայ ժողովուրդեան վրայ և այդ նշանաւոր պատմական վանուց մէջը արևան հեղեղներ

հոսեցուցին, Վարագայ ս. լեռնն արդեօք քանի՞ երորդ անգամն լինելով, ներկուեցաւ հայ արիւնով և Վարագայ ս. Խաչն, որ հակառակ քանդող ձեռաց հնարներուն, դեռ ևս կանգուն կը մնայ իր շրջակայ փլատակներու վրայ՝ ականատես վկայ եղաւ այդ սոսկալի նախճիրներուն: Մնացեալ ժողովուրդք ապա ապաստանեցան քաղաքը, Արգէն պէտք չը կայ ասելու, որ լեռը փախուցած իրենց տուարք և անասունք ալ յափշտակուած էին, Անոնք՝ որք զերծ մնացին այս կոտորածէն, լեռան այնպիսի անմատչելի բարձրութիւններու վրայ ապաստանած էին, որ քիւրդերը չը մօտեցան անոնց, ճամիւռ վրայ, ուր որ անցան սոյն քիւրդ Աշերէթներն, իրենց շուրջը սփռեցին մահ և աւերում, կործանում և թշուառութիւն, Գեղերու աւերմանց և կոտորածի մի կարևոր մասն տեղի ունեցաւ յունիս 10-էն յետոյ հայ փախստականները հալածելու պաշտօն ունեցող սոյն Աշերէթներու ձեռամբ:

Քաղաքէն մեկնող անձնապաշտպան զինեալ անձերն, թուով իբր 200 անձինք, յունիս 8 շաբաթ երեկոյին դուրս գալով քաղաքէն, նոյն գիշերն և յաջորդ կիւրակէ օրն ապաստանեցան Վարագայ լեռը, Գիտենք որ անոնց հետեւած էին 1000-էն աւելի քաղաքացի անզէն անձեր, որք կոտորածէ զերծ մնալու համար լաւագոյն համարած էին միանալ անոնց և նոյն զինուց պաշտպանութեամբ դիմել դէպ ի Պարսկական սահմանագլուխը, Անոնցմէ մի մասն քանի մ' օր Վարագայ լեռան մէջը և այլուր ապաստանելով, վտանգն անցնելէ յետոյ նորէն վերադարձան քաղաքը, իսկ միւս մասն, թուով իբր 600, տեսնելով որ քաղաքն բոցի ու կրակի մէջ է և թէ ժողովուրդն դուրս կը հանուի Անգլիական դրօշի պաշտպանութենէն, զայն մղեւանդ խուժանի յարձակմանց ենթարկելու համար՝ որոշեց հետեւել ինքնապաշտպան խումբերուն դէպ ի Պարսկական սահմանագլուխը, Անոնք քաղաքի և շրջակայ գեղերու երիտասարդութեան և պատանեկութեան ընտրեալոյն, ամենաթարմ և զարգացած մասը կը կազմէին:

Վարագայ մէջը ինքնապաշտպան խումբերը վեճ ունեցան՝ վերոյիշեալ անդէն ժողովուրդը Պարսկական սահմանագլուխը փոխադրելու խնդրոյն վրայ, և այս պատճառաւ բաժնուեցան երկու խումբերու, Մեծագոյն մասն՝ տեղացի տարրերու առաջնորդութեամբ և իբր 500 զինեալ և անզէն ժողովուրդէ բաղկացեալ՝ երկուշաբթի օրը մեկնեցաւ Պաշայէի և Սալմաստի ճամբով, իսկ փոքր մասն, թուով իբր 100 անձինք, քանի մ' օր լեռան մէջը ապաստանած մնալէ յետոյ, մեկնեցաւ Սարայի և Խօթուրի ճամբով, Հէքարիի և սահմանագլխի բոլոր քիւրդ Աշերէթներուն, կանոնաւոր և համիդիէ զօրաց

հրաման տրուեցաւ բոլոր ոյժով հալածել այս խումբերը:

Պառավարութիւնն իմանալով որ վերջին խումբն ապաստանած է Վարադայ լեռան կողերու վրայ, զինուորական գունդեր և քանի մ' լեռնային թնդանօթներ զրկեց հետադառելու նոցա հետքը և հալածելու հայ ինքնապաշտպանները: սակայն չը կարողանալով գտնել դանոնք, բաւականացաւ միայն այրելով ու քանդելով լեռան հիւսիսային թեւերու վրայ գտնուած Կողպանց գիւղը և ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքը:

Ճամբայն՝ Պարսկական սահմանագլուխը դիմող վերոյիշեալ երկու խումբերն ալ կը պատահեն ամեն կողմերէն զիրենք հալածելու համար համախմբուող Աշերէթներու, համիդիէ և կանոնաւոր զօրաց 10,000-էն աւելի բազմութիւն մը և 4—5 օր պարտաւորուելով կռուել անհամեմատ ոյժերու դէմ, նօթի և պարտասեալ, փամփուշտի մթերքին ալ պակասած և անօգնական մնալով՝ կը պաշարուին անոնցմէ և ամենամեծ մասամբ կը կոտորուին. գէթ այսպէս է կառավարութեան պաշտօնական տեղեկութիւնը: զոր ոչ պաշտօնական աղբիւրք ալ կը հաստատեն տակաւ: Անդէն անձերէն շատերը, գուշակելով խմբի գծադղ վախճանը, կը փորձեն բաժնուիլ խումբէն և ապաստանարան գտնել շրջակայ գիւղերու, լեռներու և Պաշ-Վալէի մէջը. սակայն անոնք ալ նոյն գծադղ վախճանը կունենան, միայն վեց անձինք ճամբաներու վրայ կը ձերբակալուին և քանի մ' շարք Պաշ-Վալէի մէջը բանտարկուած մնալէ յետոյ, Վանայ կեդրոնական բանտը կառաքնորդուին: Քաղաքիս մէջն ալ քանի մ' հայեր կը ձերբակալուին և կը բանտարկուին:

Կոտորածէն յետոյ կուսակալի փոխանորդ Ֆերիզ Սաադ-էզզին փաշայն ձեռնարկեց բոլորովին զինաթափ ընելու հայերը, առաքելով որ հայոց մէջը տակաւին կը գտնուին փամփուշտաւոր հրացաններ, մանաւանդ Քաղաքամէջ, որ պահպանութեան ներքեւ անուած լինելով, ոչ որ զինուորեալ կարող եղած չէր մեկնել դէպ ի Պարսկական սահմանագլուխն, որպէս Այգեւստանէն, Քաղաքի և Այգեւստանի հայ երեւելեաց հետ կը կոչէ Վանայ Պատրիարքական փոխանորդը՝ Տ. Սահակ վարդապետը և Չի ժամ միջոց կը տայ գէնքերը յանձնելու: Հայերն նորէն մեծ սարսափի մէջ կիչան, կասկածելով որ խուզարկութեան անուան տակ նորէն մեծ կոտորած պիտի սկսի Այգեւստանի անվնաս մնացեալ թաղերն և ի-Քաղաքամէջ, Վերջնոյս բնակիչք առաւել սարսափահար, ոմանք մինչև իսկ կը փոխադրուին Այգեւստան, Հայերն կառաքելն, որ զինեալ անձերն արդէն քաղաքէն մեկնած լինելով, մնացեալ գէնքերն պարզ հրացաններ և վեցհարուածեաններ են, յորոց կարգ մը կը հաւաքեն և Առաջնորդարանին կը յանձնեն: Պառավարութեան հայազգի օգնական

Վսեմ: Ստեփան Էֆէնդի Մելիք չը հաւաներ հայերը զինաթափ ընելու համար բուռն միջոցներու գործադրութեան, որոց հետեանքը պարզելով իւր համոզիչ և ճարտար խօսքերով կը յետաձգէ զայնս: Յաջորդ օրն կեդրոնական կառավարութենէն ստացուած հեռագրական հրահանգն կը հաստատէ Վսեմ: օգնականի հայրենասիրական տեսութիւնները:

Այսպիսի հայրենասիրական ուղիղ տեսութիւններով էր որ նախորդ կուսակալ Վսեմ: Նազըմ փաշայն զգուշացաւ միշտ Վանայ մէջը կոտորած յառաջ բերելու ծանր պատասխանատուութիւնը ըստանձնելէ և յաճախ ջանաց հաշտարար և մեղմ քաղաքականութեամբ սիրաշահել երկրի գլխաւոր երկու տարրերը և արգելել ազգային ու կրօնական ատելութիւնները և արժանապատուութիւնը գրգռելու բնութիւնն ունեցող ամեն փորձերը, Դժբաղդարար իւր քաղաքականութիւնն քաջալեր չստացաւ բարձրագոյն շրջանակներու մէջը և Վայսեր. քննիչ Ֆերիզ Սաադ-էզզին փաշային յանձնուեցաւ իրերու և զերերու փոփոխութիւն յառաջ բերել Վանայ մէջը, Սա քաջալերեց քրդական յոռի միտումները, փաղաքշեց զանոնք և խրախուսեց քաղաքիս թիրաքներու մէջը կազմուած հակահայ գօմիթէները, որոց գլխաւորներն կոտորածին մէջը ունեցան խիստ տխուր դերեր: Այս գօմիթէներն էին, որ տեսնելով հայոց կեդրոնական թաղերու ընդգրկմադրութիւնը և մահմեդական խուժանին պատճառած կարեւոր կորուստները, յարձակումներ գործել տուին Ն. Վսեմութեան տան վրայ, պահանջելով զինուորական օգնութիւն և մինչև իսկ սպանել տուին նորա գլխաւոր կուսակիցներէն Համիդի պէյ անուն մի երեւելի թիւրք, որ Հաքիրի խումբը ետ դարձնելու պաշտօնով անոր ընդ առաջ զրկուած էր: Վսեմ: Նազըմ փաշայն կոտորածի միջոցին չը համարձակեցաւ զուրս ելնել տունէն թիւրք խուժանի կատաղութենէն վախճալով, մինչև որ ընդունուեցաւ իր տունը հրաժարական: Արդէն թիւրքերն կանուանէին զայն «Կեալուր» — Նազարէթ փաշայ:

Կոտորածի միջոցին և կոտորածէն յետոյ քաղաքացի և գիւղացի այրիներու, որբերու, կողոպտեալներու, այրեալներու և այլն ամեն տեսակ զրկեալներու և թշուառներու հազարն բազմութիւն մը լեցուած է Ամերիկեան Աղքատախնամ յանձնախմբի վրայ, որք անօթի, հաց, հաց կաղապակն: Ի՞նչ ընել, ի՞նչպէս կերակրել այդ 30,000-էն աւելի անօթիներու բազմութիւնը: Յանձնախմբի տրամադրութեան ներքեւ գտնուած նիւթական միջոցներն սպառուած են, և մանաւանդ աղէտի և անապահովութեան պատճառաւ ջրաղացներն դադրած լինելով, երբէք ալիւր չը գտնուեր, իսկ պատրաստելն անհնարին է:

Յանձնախումբին կրթիւղարդուի մի իմաստուն

խորհուրդ, Հայոց կեդրոնական թաղերու ընդգի-
մութիւնն կը շարունակուի և խուժան տակաւին
կարող եղած չէ մանկ Հայոց այդ թաղերուն մե-
ջը: Յանձնախումբն կը ծանուցանէ որ փոխանակ
այիւրը թողլու տանց մէջը, որ տնական ուրիշ ու-
տեստից և կարասեաց հետ պիտի կողոպտուի, եթէ
խուժանն յաջողի մուտ գտնել կեդրոնական թա-
ղերու մէջը, թող ունեցողներն փոխ տան յանձնա-
խումբին: Այսպիսով յանձնախումբն իւր տրամադրու-
թեան ներքոյ կ'ունենայ բաւական քանակութեամբ
այիւր, որով կարող կլինի այդ տագնապալի միջո-
ցին օրական հազիւ կէս կամ մէկ հաց բաշխել
անձ գլուխ: Իսկ քանի մ' օր ալ կարօտելոց հա-
զիւ կարելի կլինի մատակարարել մի զգալ լափա-
— ցորեանէ և մեծ եփուած մի տեսակ ձաշ, Այ-
ժրմ ալ տեղացի կարօտեալներուն կը բաշխուի ար-
դէն օրական մէկ հաց (100 դրամ) առ իւրաքան-
չիւր անձ գլուխ:

Յունիսի գէպ ի վերջերը կառավարութեան
հրամանաւ բոլոր գեղացիներն իրենց տեղերը վերա-
դարձուցուցան բռնի, առանց ու եւ ապրուստի մի-
ջոց հայթհայթելու իրենց, Խեղճներն միամտոյ չափ
ապրեցան բոյսերով և ցորեանի թերհաս հասկերով:
Այժմ հունձքերն հասունցած են արդէն, գեղացիք
ոչ բաժնուն, ոչ մանգաղ կամ գերանգի և ոչ
փոխադրութեան, կայսերու և ամբարելու համար
պէտք եղած միջոցներ և անասունները: Եւ ոչ
ուտեղէ անկեղծ ջանք մը չերեւր վերադարձնելու
և կամ այլ միջոցներով գեղացւոց հայթհայթելու
քանի մ' պէտք եղած անհրաժեշտ գործիքներ և
անասունները, առանց որոց անշուշտ պիտի փձա-
նայ, կամ թիւրք և քիւրդ գրացիներու ձեռքը
պիտի անցնի յառաջիկայ հունձքն, որ շատ տարի-
ներէ ի վեր նմանը չը տեսնուած անման հունձք մը
լինելով՝ գիւղացւոց միակ հարստութիւնն կը
կաղմէ:

Բաց ի Այգեստանի Արաբք և Նորաշէն և
Քաղաքամիջի ս. Եկեղեցիներէն՝ բոլոր գաւառի և
գիւղորէից ս. եկեղեցեաց և վանօրէից մէջը այժմ
լռած են եկեղեցական ժամերգութիւնք և կրօնա-
կան արարողութիւնք, եկեղեցիներն և վանքերն
ամայի և աւերակ մոխրակոյտ մը կամ իւլամական
աղօթատեղիներ դարձած, իսկ քահանայներն և վար-
դապետներն ալ սպանուած կամ մահաժետական մօլլայ
դարձած են: Իսկ ատոնց մէջը աղօթող հազարաւոր
հայ ժողովուրդն, փոխանակ հազարաւոր տարիներէ ի
վեր եկեղեցեաց մէջը երգով ալեւուհայ ներու և
մեղեգեաց, այժմ կը փառարանէ Մահմդը . . .

Իսկ մնացեալ հայ ժողովուրդն ալ նոր կոտո-
րածի հաւանականութեամբ և երկիւղիւ պաշարեալ,
նորանոր միջոցներ կը խորհի ազատելու իւր կեանքը
և բրիստոնեական կրօնը:

Դ.

Կոտորած զիւղերու եւ կրօնափոխութիւններ:

Արդէն գիտենք, որ նախապէս պատուէրներ ու
հրահանգներ ուղղուած էին համախիչէին և բոլոր
քիւրդ Աշերէթներուն, պատրաստ գտնուիլ քաղա-
քի և գիւղերու վերայ յարձակելու: Երբ յունիսի
Յ-ին կոտորածն սկսաւ քաղաքի մէջ, պաշտօնական
հեռագիրներն անմիջապէս ծանուցին զայն գաւառաց
զայմագամներուն և անոնց միջոցաւ համախիչէի և
Աշերէթներուն պետերուն, անշուշտ զանոնք ի գոր-
ծունէութիւն մղելու համար: Այսպէս ալ իւրա-
քանչիւր աւուր գէպքն հեռագրաւ կը ծանուցուէր
գաւառներն: Ուրեմն քաղաքի կոտորածն սկսելէն
անմիջապէս յետոյ, սկսաւ նաեւ գիւղերու և գա-
ւառներու կոտորածն: առաւել սաստիկ և անխնայ:

Բոլոր շրջապատ քիւրդ Աշերէթներու և հա-
մախիչի հետ՝ գրացի գիւղերու, որպէս նաեւ քա-
ղաքի քիւրդ, թիւրք և գնչու ժողովրդոց հարիւրաւոր
անձանց խուժան յարձակեցաւ բոլոր հայ գիւղերու
վրայ, և ամեն տեսակ զէնքերով, մահացուցիչ ամեն
կերպ աներևակայելի տանջանքներով սպանեցին զով
որ յաջողեցան ձեռք բերել. շատ մը տեղեր ալ
առանց խորութիւն ընելու առն կամ կնոջ, մանկան
կամ ծերունւոյ, Եւ վասնզի գիւղացի ժողովուրդն
ալ Հայկավանքի և քաղաքի միւս թրքախառն թա-
ղերու ժողովրդեան նման զուրկ կը գտնուէր ինք-
նապաշտպանութեան ամեն միջոցներէն, այս պատ-
ճառաւ ալ քաղաքի նոյն թաղերու նման շատ աւելի
զոհ տուաւ կոտորածին:

Թէեւ երթեկելութեան դադարելուն պատճա-
ռաւ տուկաւին չենք կրցած ամեն գաւառներէն և
գիւղերէն ստանալ ճիշդ վիճակացոյցներ կոտորածի
և աւերմանց, սակայն մեզի հասած քանի մ' վի-
ճակագիրներէն, որպէս նաեւ մեր ստացած շատ մը
տեղեկութիւններէն կարող եղած ենք ենթադրել
որ՝ Վասպուրականի գիւղերու և գաւառներու կո-
տորածն, ի միասին առնելով նաեւ Վանը, 15-
20,000-էն պակաս չէ, թէեւ ոմանք այդ թիւը կը
հասցեն մինչ 30,000-ի:

Կոտորածն ամենէն սաստկագոյն լինել կը թուի
Արճէշի, Հայոց—2օրի, Գաւաշի և Վարձկանի մե-
ջը, Միայն Արճէշէն և Հայոց—2օրէն ստացած ենք
վիճակացոյցեր, յորոց կերևի որ 1650 անձի կոտո-
րած եղած է Արճէշի 15 գիւղերու և 850 անձի
կոտորած Հայոց—2օրի 32 գիւղերու մէջը, Արճէ-
շի կոտորածի մօտաւորապէս կէսն կիներ և մանուկ-
ներ են, Նոյնչափ և թերեւս աւելի կոտորած
տուած են Գաւաշ և Վարձկան գաւառներն:

Գրեթէ արու քնակիչ չէ մնացած Արճէշի Ասրաֆ,
Բանոն, Գանձակ, Արմեղան, Տիւն և Յարութիւն
գիւղերու մէջը, որոց իւրաքանչիւրին մէջը 150—

250 անձի կորուստ տեղի ունեցած է. Միայն հրա-
չակաւոր աւազակ և ոճրագործ Գայֆիւր 150-ի
չափ մարդիկ սպանած է Հայոց—Չորի Կէմ և
Անգղ և այլն գիւղերու մէջը. Այս գիւղերէն քա-
նիններն ալ բոլորովին աւերակ դարձած են. կորսըն-
ցուցած լինելով իրենց բոլոր բնակիչները. որպէս
Մարկա, Պլեմենց, Թրքաշէն, Աթանանց և այլն.
Գաւաշի Նարեկ պատմական գիւղին մէջը սպանուած
են 200-ի չափ անձեր և անկէ աւելին Բէլու գիւ-
ղին մէջը. Կը պատմուի թէ՛ միայն 3 մարդիկ կա-
րող եղած են ազատուել Աղթամարի մերձակայ
Փշաւանց գիւղէն և 7 մարդիկ Կարճկանի Ուրանց
բաղմաճայ գիւղէն. Գաւաշի կոտորածի հեղինակ-
ներ և առաջնորդներն եղած են Աուլիսան—բէկ,
որդիք Եիսիֆ և Ապտիւլրահման և եղբայր Ահ-
մատ խան և Խալիլ բէկեր. նորա արքանականներէն
Ապտիւլ Համիդ և եղբայր Ապտիւլ Կաֆիւր. վեր-
ջին երկուքն 200-ական անձինք սպանած են նոյն
խկ իրենց ձեռքով. Գաւաշանցի Օսման աղա և սո-
րա եղբոր որդիք Հիւսէյին և Ապտիւլ Կաֆիւր.
Ոստանայ միւլթէն Սարէ գիւղացի մօնլա Իրրահիմ
և Ոստանցի Միր Մահմադ և Խուրշիդ աղաներն.
Նոյնչափ մեծ կոտորած տուաւ նաև քաղաքիս կէս
ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Շահպաղի
գիւղն. այս գիւղին մէջը կոտորուեցան առաւել
քան 160 անձինք:

Արձակ գիւղի կոտորածի պատմութիւնն ու-
շագրաւ է. Այդ բաղմաճայ գիւղն փոքր ի շատէ
զերծ մնացած լինելով նախորդ աշնան աւերմունքէն,
յօրէ անտի 130 զօրաց ջոկատ մը դրուած էր անդ.
գիւղի պահպանութեան անունով. զոր ութն ամիսէ
ի վեր Արձակցիք պարտաւորուեցան կերակրել և
շահել. Երբ կոտորածն կսկսի գաւառին մէջը,
ջոկատի հարկւրապետն և յիսնապետք կերպնուն,
որ չը պիտի թողուն ու է վնաս հասնի Արձակին,
երգում՝ որ շուտով կը մոռցուի. երբ 1—2 օրէն
յետոյ անդ կիջնէ անցեալ աշնան կողոպուտ-
ները հաւաքելով տէրերուն վերադարձնելու և գա-
ւառաց մէջը բարեկարգութիւն վերահաստատելու
պաշտօնով գիւղերը ղրկուած և վերջերը ճուլա-
մերկի կառավարչի փոխանորդ նշանակուած Վանե-
ցի Դեւլալէր—զաղէ Հասան փաշայն և ընդդէմ
Թեմուրեանց կազմուած թիւրք համանուն կուսակ-
ցութեան պետն (Թեմուրեան կուսակցութեան այժ-
մեան պետն է Թեմուր—զաղէ յայտնի Ղալիպ
փաշայն). Արձակցիք ընդ առաջ կեւնեն նմա և ար-
տասովոր պատիւներով և յարգանքներով կը հիւ-
րասիրեն. Սակայն թիւրք կուսակցապետն խիստ
գաժան ընդունելութեամբ կը փոխարինէ անոնց
յարգանքները. Քիչ յետոյ 8 ամիսէ ի վեր գիւղի
մէջը բանակող զօրաց ջոկատն կը վերցուի գիւղէն
և կերթայ բնակելու մերձակայ Աղդաշ քիւրդ
գիւղին մէջը. Արձակցիք նախազգալով վտանգը,

կը թողուն գիւղը և կը փախչեն. ոմանք ալ կա-
պաստանեն գիւղի եկեղեցւոյն մէջը. Անոնց ետեւն
կը հասնի համիտիլէն և թէ փախչողներէն, թէ ե-
կեղեցւոյ մէջ ապաստանողներէն 200-ի չափ անձեր
կսպանէ. 60-ի չափ կիներ և աղջիկներ կառուանգէ.
գիւղն ալ կը կողոպտէ. Իսկ փախչելու յաջողող-
ները կը գիմեն մերձակայ Մզրէ քիւրդ գիւղն և
հոն մահմեդականութիւն ընդունելով զերծ կը մնան
կոտորածէն:

Այս առթիւ ի դէպ է յիշել որ՝ այն գիւղա-
քաղաքներու և գիւղերու մէջը, ուր կը գտնուէին
ղինուորական կամ ոստիկանաց գունդեր, անոնք ա-
մենայն եռանդեամբ կոտորածին և աւարառու-
թեան մասնակցելէ յետոյ, խուժանի յարձակմանց
այ առաջնորդած և հրահանգած են ընդ միշտ.
Հայտերանլը Աշերէթի աղգեցիկ պետերէն Մահմատ
բէկ, հակառակ իրեն եղած յորդորանաց և տրուած
հրահանգներուն, թէ անցեալ աշնան և թէ՛
այժմ, չուղեց մասնակցել Բերկրի գաւառի ա-
ւարառութեան և կոտորածին, որով նոյն գաւառի
հայաբնակ գիւղերն անցեալ աշնան աւարառութեան
նէն զերծ մնացին. Բերկրի պահապան զօրքն տես-
նելով, որ Մահմատ բէկ այս անգամի կոտորածէն ալ
ձեռնապահ կը մնայ, որով Բերկրի հայաբնակ գիւղե-
րն, որպէս աւարառութեան, նոյնպէս ալ կոտորա-
ծէն զերծ պիտի մնան, կսկսի կոտորել Գործօթ
բաղմաճայ գիւղի հայ ժողովուրդը և աւարել գիւ-
ղը. Զայս տեսնելով քիւրդերն՝ իրենց ընչաքաղ-
ցութիւնն կը գրգռի, որով նոքա ալ կը մասնակցեն
Բերկրի կոտորածին և աւարառութեան. Արձէշի
Ականց գիւղաքաղաքի կոտորածն և աւարառութիւնն
ալ զինուորական հեծեալ ջոկատի մ՝ կողմէն կսկսի,
որ նոյն օրն անդ հասած էր պահպանութեան հա-
մար:

Խեղճ գիւղացիք, անձնապաշտպանութեան մի-
ջոցներէն զուրկ լինելէ յետոյ, փախչելու ապաս-
տանավայրեր ալ նուաղ ունէին, որչափ քաղաքա-
ցիք. Այն գիւղացիք՝ որք յաջողեցան փախչել,
ղիմեցին լեռները և կամ պարտաւորեցան պահուե-
լու խոտերու և ցորենանի արտերու, այգիներու,
այրերու, ճահիճներու, եղէգնոցներու և լիճերու
մէջը. Բայց շատ մը գիւղեր, որպէս Հայոց—Չորի,
Թիմարի, Արձէշի և Արծկէի մէջը, այդ բնական
ապաստանավայրերն ալ կը պակսէին. Չունենալով
մօտակայ լեռներ, ճահիճներ կամ լիճեր, իսկ ցո-
րենանի և խոտի արտերէն ալ ապահով ապաստանա-
վայր մը չը կրնալով շինել՝ խեղճերուն ուրիշ միջոց
մը չէր մնար, այլ կամ սպանուիլ և կամ իսլամական
աղօթատունները և Շերվիշներու և մօնլա-
ներու տունները ապաստանելով, բռնի և ակամայ ըն-
դունել մահմեդական կրօնը, զերծ մնալու համար կո-
տորածէն. թէև գիւղերու և գաւառներու մէջ ալ
գտնուեցան քիւրդ Բէկեր, որք իրենց ճորտ կամ

միևայ եղող կարգ մը գիւղացւոց ապաստանարան տալէ յետոյ, նոյն շահասիրական և հեռատես նըպատակներով պահպանեցին կոտորածէն քանի մ' գիւղերը կամ գիւղացիներու մի մասը: Միայն Մոկացի խան—Մահմուդ զադէ Պէյթուլլահ պէյն է, որ մարդասիրական բարձր նպատակաւ, թէ անցեալ աշնան և թէ այժմ, պահպանեց ու պաշտպանեց ամբողջ Մոկաց գաւառը, որով Մոկք, ուրիշ գաւառաց հետ բաղդատելով, աննշան կորուստ միայն ունեցաւ: Կարծէ յատկապէս յիշատակել այս քիւրդ բէկի վեհանձն մարդասիրութիւնն, որ քաջ գիտեմելով հայ ընթերցանութիւն և գիր, բազմիցս զրաւորապէս իւր ցաւակցութիւնը յայտնած է Մոկաց գաւառի թշուառ և աղքատ հայ ժողովրդեան վիճակի մասին և զարմաններ առաջարկած: Պէյթուլլահ բէկն Վան կը գտնուէր, երբ քաղաքի կոտորածն սկսաւ: Գուշակելով, որ իւր բացակայութիւնէն օգուտ քաղելով քիւրդ Աշերէթը, մեծ կոտորած պիտի գործեն Մոկաց մէջը, անմիջապէս մեկնեցաւ, Վանէն Մոկք հասնելով իր շուրջը հաւաքեց 400-ի չափ քրդական բանակ մը և անով յետս մղեց Մոկաց վրայ քաղով քիւրդ Աշերէթներու առաւել ստուարութիւն խուժանը: Սոյն բէկն անցեալ ձմրան ալ Մոկացի հայ կարօտելոց ստուար խումբեր կերակրած ու հոգատարած էր, իր անձնակառնէն ծախսելով 250—300 լիւրայ:

Միայն Վարազայ լեռն ապաստանարան եղաւ 5000-ի չափ գիւղացւոց, որք լեռան ստորոտի և Հայոց—Չորի գիւղերէն իրենց տուար ու ոչխարներով ապաստանած էին Վարազայ ս. Խաչի թեւոց տակը: Թէև ինչպէս պիտի տեսնուի, անոնք ալ զերծ չը կրցան մնալ կոտորածէ: Լեռը և կամ այլ տեղերը ապաստանեալներն օրերով ու շաբաթներով մնացին նոթի և ապրեցան միայն բոյսերով, Եւանցիք և ծովեզերեայ շատ մը գիւղերու բնակիչք ալ ապաստանեցան նաւերու մէջը և ծովու վրայ ելան՝ ապաստանելով Լիմ և Կոուց կղզիներն: Ասոնց թիւն ալ կը հասնի իւր 8000-ի:

Ինքնապաշտպանութեան փորձեր տեղի ունեցան հազիւ մի քանի գիւղերու մէջը ու Արձէշի Ասրաֆ և Բանոն, Հայոց—Չորի շնորհաւոր գիւղերու, իսկ զլիաւորապէս Շադախի մէջը:

Արձէշի Ասրաֆ բազմահայ գիւղն, որ այժմ ամենամեծ կորուստ տուող հայ գիւղերէն մին է, անցեալ աշնան յաջողեցաւ զերծ մնալ աւերումէ, ինքնապաշտպան միջոցներու դիմելով: Մերձակայ Բանոն և ուրիշ հայ գիւղերը իրենց ինքնապաշտպան ղեկերը հաւաքեցին Ասրաֆի մէջը և քաջ ընդդիմադրութիւն ըրին քրդական արշաւանաց, ընդդիմադրութիւն՝ որ մնաց անուաճ, Հայտերանլը Էմին փաշայն, որ գիտէր այդ գիւղերու ինքնապաշտպան ղեկը և նախկին յաջող փորձը, մեծագոյն ջորութեամբ յարձակեցաւ անոնց վրայ:

Հայերն թէև նորէն ընդդիմադրեցին, սակայն իրենց ղեկերը ի մի հաւաքելու միջոց չունենալով, անջատ անջատ մնացին և հետեւաբար շուտով նուաճուեցան: Համիտիյէն մտաւ այդ գիւղերու մէջը և գործեց ամենամեծ աւերումներ և անգթութիւններ:

Առաւել տոկուն ընդդիմադրութիւն ցոյց տուաւ Հայոց—Չորի շնորհաւոր գիւղն: Սա 2—3 օր ընդդիմադրեց, մնալով անուաճ և քրդական արշաւանները յետս մղելով կարեւոր կորուստներով: Նենգաւոր համիտիյէն տեսնելով որ չէ կարող նուաճել այդ գիւղը ջորութեամբ, կը դիմէ դաւաճանութեան: Կերդնուր բաղդ կը տայ որ եթէ Հընդոտանցիք յանձնուին, համիտիյէն չը պիտի վնասէ անոնց, Միամիտ հայերն անոնց խոստմանց հաւատալու դիւրահաւանութիւնը կունենան և կը յանձնուին: Համիտիյէն ներս մտնելով կը կոտորէ 64 անձինք:

Շադախի ընդդիմադրութիւնն եղաւ աւելի բուռն և յաջող: Շադախի հռչակաւոր Կրաւեան և այլն քիւրդ Աշերէթներն, իրենց գլուխը ունենալով նշանաւոր ոճրագործ Շաքիրը, մեծ ջորութեամբ կը յարձակին Շադախի Թաղ գիւղաքաղաքին վրայ և Վանայ Այգեստանի նման այնտեղ ալ ծայրագոյն թաղերէն կսկսեն կոտորածը և կսպանեն 60-էն աւելի անձեր: Հայերն տեսնելով որ իրենցմէ ոչ մին ազատուելիք չունի կոտորածն, կը կեդրոնանան ընդարձակ տան մ' մէջն և կ'ընդդիմադրեն Կրաւեանց բուռն յարձակմանց, կարեւոր կորուստներ պատճառելով անոնց: Կրաւեանք կը կողոպտեն գիւղաքաղաքի բոլոր հայոց տները, ջորս կայրեն գրեթէ ամբողջութեամբ: Կառավարութիւնը, կասկածելով որ հայոց ինքնապաշտպան կեդրոնին մէջը կը գտնուին օտարահապատակներ և փամփըշտաւոր հրացաններ, քանիցս մարդիկ կը զրկէ, որոնք անձամբ կստուգեն որ ինքնապաշտպաններն սոսկ տեղացիներ են, զինեալ միայն շեշիանէներով և պարզ հրացաններով: Յաջող ինքնապաշտպանութիւնն կերկրարի և Կրաւեանք մեծ ազդեցութիւն ունին, կարեւոր պաշտօններ ձեռք բերած լինելով կը խեղաթիւրէ իրողութիւնները և կը ներկայացնէ զայն նահանգական կառավարութեան, հաւառակ ճշմարտութեան տեղեկագրելով, որ հայոց ամբացեալ գրից մէջը կը գտնուին օտարահապատակ անձեր և փամփըշտաւոր հրացաններ: Նահանգական կառավարութիւնն Շադախի ընդդիմադրական ղեկ ալ ջանքախնու նպատակաւ, զինուորական գունդի մ' հետը ի Շադախ կը զրկէ երկու լեռնային թընդանօթները: Սորա Շադախ հասած ժամանակը:

յարձակումն և ընդգիմագրութիւն վերջացած և Հաղապարի իրենց կեդրոնական գիրքէն արգէն եւ լաճ լինելով, հայ ինքնապաշտպանը կը հաւաքեն իրենց շէշխանները և միասին կը յանձնուն զինուորական իշխանութեան, յայտնելով որ իրենք Կոչսեր, կոռաւարութեան ընդդէմ ունենանք մեզ մեզազրեւի նպատակ չունենալով, պարտաւորուած էին միայն ինքզինքնին պաշտպանել քրդական յարձակմանց և անմեղ անմանց կոտորածին դէմ: Զինուորական գումարն և թագանօթներն կը վերադառնան առանց բուռն գործողութեան մ' ձեռնարկելու, միայն հայ ինքնապաշտպաններէն 28 անձինք կը ձերբակալուին և կը բռնադատուին:

Գիւղաքաղաքի առաջը անյապաղ ելնող Կրահանք, վերցնելով պաշարուած, իրենց պարտութեան և կորուստներու վրէժը կերթան լուծել Հաղապարի գիւղերու մէջը, յորս՝ ուրիշ գաւառաց գիւղերու նման, կը գործեն նոյնպէս մեծ արիւնհեղութիւններ և կոտորածներ անգէն և անպաշտպան ժողովրդեան մէջը: Միայն Կաղաքի գիւղին մէջը 47 անձինք կսպանուին, Կաճեղի մէջ ալ կարևոր թուով անձեր կը զոհուին: Ծըշղիւ սորա նման, այն քիւրդ Աշերէթներն և մահմեդական խուժաններ, երբ Այգեհտանի կեդրոնական թաղերու վրայ գալով, չէին կարող ներս խուժել, այլ յետս կը մղուէին կորուստներով՝ կը վերադառնային չրջակայ և Հայոց — 2օրի հայաբնակ գիւղերու վրայ, ուր մեծ կոտորած և արիւնհեղութիւն գործելով, իրենց քաղաքի պարտութեան և կորուստներու վրէժը լուծել կը կործեն:

Այն դժոխային և տանջալի մահացուցման տեսակներն, որք ի գործ դրուեցան քաղաքի կոտորածին մէջը՝ ճշգիւ գործադրուեցան նաև գիւղերու կոտորածին մէջը: այս տարբերութեամբ, որ մինչ-գեռ Այգեհտանի ընդգիմագրութեան պատճառաւ, գրեթէ միայն Հայկականիւն ս. Յակոբի և Կլոր — Դարի ժողովուրդն զոհ գնաց անոնց, ընդհակառակն գիւղերու մէջը, ընդգիմագիր անձնապաշտպանութեան լացակայութեան պատճառաւ, շատ աւելի թուով անձեր զոհուեցան: զանազան տեսակ տանջալի և սոսկալի մահերով բռնամահ լինելով, Այգ օրինակ ճիւղաղային մահացուցման օրինակները մենք արդէն տեսնք քաղաքի կոտորածին մէջը, որոց վրայ պէտք է յաւելու Արճէշի մէջը հայ քահանայի մ' ձիւ պոչին կապելով և քաշտալով մահացուցման գարշելի օրինակը և հետեւեալ ամենախուժուած, ամենասոսկալի վայրագութեան զաղիր պատկերը, նաղըր օղլի Ալի բէկ անուն քիւրդ աղայ մ' Արճէշի Գանձակ գիւղին մէջը 20-ի չափ մահուներ և 10-ի չափ պատաւ կրկներ կը լեցնէ հօրի մ' մէջը և կսկսի քարկոծել զանոնք, այնպէս որ խեղճներ կը ծածկուին թանձր քարակոյտով մը և տակաւին քանի մ' օր ալ կը մնան ողջ, կը պատմուի թէ 2—3 օրերէ ի վեր հօրի մէջէն կը լսուէին խեղճերու աղիողորմ, խեղճուկ ձայներն:

Մահմեդական խուժանն և համախելէն զանազան տեսակ քահանայներ ունեցած են Ասպուրականի կոտորածին մէջը, Բաղաքի մէջը մենք տեսնք, որ խուժանի առելութիւնն ուղղուած էր առաւելապէս արուներու դէմ: Ցան մ' կամ թաղի մ' մէջը մտած ժամանակը, խուժանն կը դատէր կիներ և տղաներն և կսպանէր միայն արուները: Միթէ չը տեսնա՞նք, որ Ալաիւ պաշայն խեղճ Հայկականցիները ի ներկայութեան կանանց և տղայոց խժգժարար սպանելէ յետոյ, անոնց ջուր խմցնելու աստիճան բարի եղած էր, որպէս զի չը վախնան, Արճէշի կոտորածին մէջը ընդհակառակն երբէք խտրութիւն չէ եղած մարդու կամ կնոջ, տղայի կամ ծերունիի, ամէնքն ալ հաւաստարապէս և նոյն օրինակ խժգժական մահերով զոհուած են: Եւ միւս բոլոր գաւառաց և գիւղերու մէջը համախելէն և խուժանն նմանօրինակ վարմանց լացուած են, սպանած այն ամեն արուները, զորս ձեռք բերել կարելի եղած է, չը խնայելով բազմիցս նաև կիներու և տղաներու: Իսկ գեղեցկադէմ կիներ, հարսներ և աղջիկներն առհասարակ առևանգուած են: Քանի մ' գիւղերու մէջը 30—50-էն աւելի կը համարուի առևանգեալ կիներու և աղջիկներու թիւն, Հայոց — 2օրի, Արճակի և չրջակայ ուրիշ գիւղերու գաղթականութիւնը Ան հասած ժամանակը նկատելի առաջին պարագայն էր, որ անոնք բաղկացած էին միայն տղայներէ և չափահաս կամ պատաւ կիներէ: մարդիկ սպանուած էին, իսկ երիտասարդ և գեղանի կիներ և հարսներ և մատաղ օրիորդներն առևանգուած էին: Հաւ մ' գեղանի կիներ և աղջիկներ ալ երեսներն կաւով ծեփած, մազերն կտրած էին, որպէս զի գեղեցկութենին յայտնի չը լինի և չառևանգուին: Առևանգեալներէն ոմանք այժմ կը վերադարձուցուին:

Որպէս քաղաքի, նոյնպէս ալ գիւղերու մէջը տեղի ունեցած են բռնաբարութեանց բազմաթիւ դէպքեր, որք կը ծածկուին առ համեստութեան:

Կոտորածին պատճառաւ գիւղացիք գիւղերնին թողած և զանազան տեղեր ապաստանած լինելով, բոլոր գիւղերն ալ օրերով ու շաբաթներով թափուր և բաց մնացին քիւրդ համախելի և խուժանի առաջը: Սրբա անարգել մտան գիւղերը և կողոպտեցին թէ անցեալ աշնան աւարառութենէն դերձ մնացեալները և թէ արգէն կողոպտուածները: Հաւ մը գիւղեր, անցեալ աշնան մինչ ցայժմ երրորդ և չորրորդ անգամ լինելով, կը կողոպտուին: Այլ ևս լան մը չը մնաց հայ գիւղերու մէջը: Եթէ անցեալ աշնան աւարառութենէն տակաւին բան մը մնացած էր կարգ մը գիւղերու մէջը և կամ այն օրէն ի վեր եթէ գիւղացիք յաջողած էին իրենց պանդուխտներու կամ զանազան օգնութեամբ ձեռք բերել ու տեսու, երկրագործական գործիք կամ աւանասուն՝ ամէն ալ կողոպտուեցան, շատ տեղեր մինչև իսկ անասնոց թրիքն ալ տարուեցաւ:

Կողոպտուէն յետոյ ալ այրեցին շատ մը գիւղեր ամբողջովին և կամ գիւղի մէջը նշանաւոր ու երկյարկ տները, իսկ միւս շատ մը գիւղերու տանց դռները խորտակուած, առաստաղները քակուած և կարևոր շինութիւնները տարած են:

Կողոպտուեցան նոյնպէս գրեթէ բոլոր գիւղաքաղաքներու կրպակներն, ինչպէս նաև գիւղերու

մէջը գտնուած շրջիկ մանրափաճառներն, Ասոնց մէջը Արճէշի Ականց գիւղաքաղաքի շուկայն, Վաշայ շուկայէն յետոյ, նահանգի մէջը երկրորդ կարեւոր շուկայն էր և ունէր բաւական բանուկ փաճառականութիւն, որ գրեթէ ամբողջովին հայոց ձեռքը կը գտնուէր: Այս տեղը գտնուող Վանեցի և Բաղէշցի փաճառականներէն ալ 30-ի շափ անձինք սպանուեցան: Իսկ մէկ մասն ալ կրօնափոխութիւն ընդունեցին: Ձերծ մնացողներն, ժամանակ մը թիւրքերու տանց մէջը պատսպարուելէ յետոյ, կառավարական տնօրէնութեամբ աստ վերադարձան:

Այն գիւղացիներն, որք զանազան տեղեր պատսպանելով, կարող եղած էին զերծ մնալ կոտորածէն: Գարտաւորութեան ընդունել մահմեդական կրօնը, մանաւանդ անոնք, որք կոտորածի ժամանակն պատսպանափայր ընարած էին մահմեդականաց աղօթատեղիներէն և կամ Նոցա կրօնաւորաց տունները: Այսպէս՝ այսօր մահմեդական կրօնի անուան պաշտպանութեան ներքեւ մտած են Արճէշի, Արծկէի, Գաւաշի, Կարճկանի, Խօշապի և Հայոց—2 որի շատ մը գիւղերն: Արգէն գիտներ, որ անցեալ աշնան լոռնի մահմեդականութիւն ընդունող խիզան, Սպարկերտ, Կարկան և Մամրտանի գաւառներն, հակառակ ութ ամիսէ ի վեր տարուած բանից, չեն յաջողած վերադարձնել ի ծոց բրիտանական և Եւկեղեցւոյ: Եթէ շարունակուին կեցող հանգամանքներն, որպէս անցեալ աշնանէ ցայսօր, և իրաց փեշակն անփոփոխ մնայ, անտարակոյս ասոնք ալ վերջնական կերպով կորսուած պիտի լինին հայութեան համար: Ար հայն պիտի համարձակի ուրանալ նորաստաց մահմեդական կրօնը և վերադառնալ բրիտանականութեան, ինչ որ յաջս մահմեդական խուժանին և մանաւանդ կրօնականներուն պիտի նշանակէ ծագը և արհամարհանք մահմեդական կրօնի: Թէև այսօր կառավարութիւնն զանոնք պաշտօնապէս մահմեդական չը ճանչնար, փասն զի օրինական ձևակերպութիւնը տեղի ունեցած չեն, սակայն այնուամենայնիւ հայերն պիտի մնան յոչ պաշտօնէ մահմեդականներ, նոցա հետ պիտի արթննան խնամութիւններ պիտի հաստատեն յակամայից, մինչև իսկ պիտի թլփիտուին, մինչև որ հանգամանաց ընթացքով կամ կարող լինին անվայր վերադառնալ ի ծոց Մայրենի Եկեղեցւոյ և կամ օրինական ձևակերպութեանց լրմամբ, պաշտօնապէս ճանչցուին իրր մահմեդական: Արգէն ուրեք ուրեք սկսած են թրլփատել, Հակառակ պարագային այն հայն, որ համարձակի այսօր վերադառնալ ի ծոց բրիտանականութեան, անկասկած իւր վրայ պիտի հրապարակ մղեւաւոր փրէժանդրութիւնը: Այժմ չը պիտի համարձակի առ այդ: Մահմեդականացեալ ժողովրդեան թիւն պակաս չէ քան 30,000 անձ, որոնք այժմ իրր նշան մահմեդականութեան, գլուխներ ձերմակ շորով մը փաթեմարած և փրանին գաշտն մը կապած են: Գտնուեցան շատ մը հայեր ալ, որք մահմեդականութիւնը ընդունելէ յետոյ, նորէն չը խնայուեցաւ իրենց՝ սպանուեցան: Ասոնք կերելի պէտք եղած փտահութիւնը չէին կարողացած ներշնչել տալ իրենց նոր հաւատոյ անկեղծութեան մասին:

Մահմեդական խուժանն իւր կատաղութիւնը ամենէն աւելի թափեց հայ վանօրէից, եկեղեցեաց, դպրոցաց և մատենադարանաց վրայ: Ասոնք այսօր առհասարակ աւերակաց կոյտեր դարձած են, մանաւանդ գիւղերու և գաւառներու մէջը: Աղթամա-

րի փանուց զրօսի տունն, ուր՝ բազի եկեղեցական անօթներէն և ծանրագին սպասներէն ու սփռոցներէն, կը գտնուէր փանուցըրդը հարստութիւնն, կողոպտուեցաւ և Աղթամարեան միարանութիւնն քրդական նաւերու յարձակումէն փանալով, պարտաւորեցաւ թողուլ կղզին և ապաստանել ի Կոտուց, Կողոպտուեցան և մեծաւ մասամբ պլլեցան նարեկի, Վարաղի, Կարմրուորի, Խաշիս, Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծուփայ, Ենգղիս, Աստուածածնայ, Սպիտակ փանուց ևն, մեծ ու փոքր վանօրայք, և փանահարք ու միարանական անդամք ալ մեծաւ մասամբ սպանուեցան: Կողոպտուեցան դարձեալ Լիւմ և Կոտուց անապատներու զրօսի տներն և Խիմիածնի փանքն:

Նարեկի փանահարք և հանգուցեալ կաթուղիկոսի եղբորորդի Տ. Եղիշէ վարդապետի գլուխն կտրուելով, շուներու առաջը կը ձգուի, որք զայն կը տանեն մինչ Արկինէ քիւրդ գիւղն, Վարաղայ միարաններէն սպանուեցան Տ. Արիստակէս Տէվլանց և Տ. Յարութիւն վարդապետներն, ուրիշ միարաններ և ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտներէն երկուք, Վանահայր Տ. Գանիէլ վարդապետն արգէն քաղաքի մէջը սպանուած էր: Դարձեալ սպանուեցան Խիմիածնի փանուց փանահայր Տ. Կարապետ և Խաշի փանահայր Տ. Եսկոր վարդապետներն, Իսկ Երեմեարուի փանուց փանահայր Տ. Մարտիրոս քահանայի մարմինը ողջամբ, փառուած թոնիրի մէջը հրելով, խորովեցին չարաշար:

Կողոպտուեցան դարձեալ վանօրէից և եկեղեցեաց եկեղեցական թանկագին սպասներն, անօթներն, սփռոցներն ևն, որոց գումարը կը կազմէ ահագին հարստութիւն: Միայն նարեկի և Վարաղայ փանուց կողոպտած շարժական և անշարժ հարստութիւն կը հասնի իւր 5—1000 լիւրայի, թողուլը նշանաւոր հուրթիւնները, հին ձեռագիրները, մատենադարանները, որոնք կողոպտուեցան և կամ ըզիկ, ըզիկ կտրուեցան: Նարեկայ փանուց մէջը գտնուած Կեւաց փայտի մասունքն և ուիշ զանազան մասունքներն ալ գերուեցան: Իսկ Խ. Գրիգոր նարեկագիկ գերեզմանն ալ խորտակուեցաւ: Այսօր զօրքեր և ուրիշ թիւրք կամ քիւրդ աւարառուներն կը բերեն ու կը ծախեն, կամ քարղել կը տան արծաթեայ և ոսկեայ ծանրակշիռ սկիհներ, խաչեր, գաւազաններ, թագեր, բուրժաններ, արծաթապատ կամ ոսկեպատ աւետարաններ ևն: Այժմ չը համարձակիր առնուլ այդ սրբութիւնները սրբապիղծ ձեռքերէ:

Հանգոյն փանօրէից այրուեցան ու կողոպտուեցան շատ մը գիւղական եկեղեցիներն ու դպրոցներն, սպանուեցան քահանայներն և ուսուցիչներն, Ասոնց մէջը յիշատակութեան արժանի են Աւանց գիւղի եկեղեցին, որոց երկու քահանայներն ալ սպանուեցան: Արգամէտ, Ծառոստան, Եկմալ և այլն գիւղերու նորաշէն եկեղեցիներն ու դպրոցներն, Մինչև իսկ քանի մ' տեղեր ալ հին քարուկիր տաճարներ, զորս կարելի չէր այրել, քանդուած են աւերիչ ձեռքերէ, որպէս Եայնկոյսներ եկեղեցւոյ տաճարն:

Քաղաքի նման գիւղերու մէջն ալ սպանուած դիակներն երկար ժամանակ, շարաթներով, մնացին անթաղ, գիւղերու: Հրապարակներու կամ տանց մէջը, ձաքայներու ու լեռներու վրայ, ու կերեզան շուններու, զագաններու և թռչուններու, Հարաթներ յետոյ միայն, երբ գիւղացիք գիւղը վերադարձան, անձանաչելի դիակներն կամ կեր եղած ու կրծուած ոսկորներ միայն գտան ու թաղեցին:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

ՎԱՆ ԲԱՂԱԲԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԵՒ ԱՒԵՐՄԱՆՅ

Թիւ շրջաններու.	Շրջանակը.	Կորուսած տունք.	Վնասուած թաղեր.	Այրուած տունք արժէքով.		Սպանուած.		Վիրաւորք.	Վախէ կամ խեղճութեամբ շէ մեռնող.	Տուրածք.	Կրօնականք.	Առնանգանք եւ բռնադատ.
				Այր.	Կին.	Այր.	Կին.					
1	Հայկազանքի շրջանակը.	237	6	12 ^տ = 1920	248	16	5	19	7	0	17	
2	Ս. Յակովբի	230	9	36 = 3885	69	1	13	15	25	2	2	
3	Յայնկուսների	496	8	183 = 17010	45	6	8	15	130	0	6	
4	Նորաշինի	71	8	3 = 120	9	0	0	69	164	1	0	
5	Արարբի	456	9	120 = 19990	136	4	7	30	181	2	6	
6	Քաղաքամէջը	24	5	0 = 0	12	1	3	0	13	0	0	
6	Գումարը	1514	43	356 = 42925	519	28	36	148	520	5	31	
	Զանազան թաղերու մէջը սպանուած գիւղացիք իբր				150							
	Սպանուած կանանց թիւն				28							
	Կորուսածներն որոց ալ կորուսած լինելն կատարուի				520							
	Վախէ և խեղճութենէ մեռնողք				148							
	Ընդհանուր գումար քաղաքի մէջը կորսուած, ըստ սպանուած և մեռած անձանց, որոց իբր 15-ը 2—10 տարու տղայներ են սպանած և 6 ալ քահանայներ				1365							

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ.

ՎԻՃԱԿԱԲԻՆԸ ԳԱՆԱԹԱՅ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԵՒ ԱՒԵՐՄԱՆՅ.

Թիւ կորուստն առնող տունք.	Գաւառը.	Նորոգեալ եւ անփոփոխ շէ մեռնողք.	Վնասուած թաղեր.	Սպանուած.			Վիրաւորք.	Առնանգանք եւ բռնադատ.	Կրօնականք.	Տուրածք.	Վախէ կամ խեղճութեամբ շէ մեռնողք.	Տուրածք.	Վախէ կամ խեղճութեամբ շէ մեռնողք.
				Այր.	Կին.	մանկ.							
1	Հայոց-Չոր	32	14	738	53	—	35	25	154	5616	6	5	
2	Արճէշ	16	—	815	339	432	—	200	—	160	—	—	
3	Շաղախ	13	2	185	9	—	13	—	—	—	—	—	
	Շեղան	5	1	53	15	—	—	—	—	—	—	—	
4	Թիմար	17	2	264	6	—	52	22	—	200	—	5	
5	Վերին Խոշապ	4	—	64	—	—	15	2	—	70	—	—	
	Ներքին	7	—	250	33	—	27	50	—	80	—	1	
6	Գաւառ	15	10	429	—	—	—	—	—	50	—	5	
7	Վանայ շրջակայք	7	4	62	3	—	2	2	—	—	2	4	
8	Բերկրի	8	—	34	—	—	—	—	—	—	—	—	
8	Գումար	125	33	2894	458	432	141	301	154	6176	8	20	
	Սպանեալ կրօնականք			33									
	» կանայք			458									
	» տղայք			432									
	Կորուսեալք			154									
	Համագումար			3971									
	Սպանեալք և կորուսեալք			1365									
	Համագումար			5336									

Գրծն կըշանակէ թէ անյայտ են.

Ասոնցմէ ի գատ միւս գաւառաց սպանեալք մէջն ալ քաղմաթիւ տղայք կըգտնուին որոց մեռած լինելն հաւանական է անձանց կորուստն ի գաւառս տես քաղաքին վիճակագիրն անձանց կորուստ են ի գաւառս և ի քաղաքս

ՊԵՐՍՈՆԱԼԱԳՐ.

(Թղթակցութիւն Արարատի).

Սեպտեմբերի վերջին օրերը Ահապատ Կաթուղիկոսի կոնգակով և յանձնարարականով հասայ Մակու:

Մակու նախիջևանայ և Շահթախթի հանդէպ տարածուած Պայաթի ընդարձակ դաշտագետնոյն արևմտեան բարձրութեան վերայ մի երկար և խոր ձորի մէջ է. երկու կողմից անհպելի ժայռեր բարձրացած, արեգակի դէմ բռնած են, այնպէս որ ժամը 9—9½ հազիւ արեգակի երես տեսայ:

Մակու իւր շուկայով փոքր ինչ քաղաքի ձև առած է. խաներն ունին հոյակապ պալատների, իսկ ժողովուրդն աննշան կապրին, որոնք ուրիշ գործ չունին գրեթէ, մեծ մասամբ խաներու ծառայելով կապրին. իսկ հայեր, որք 70 տան չափ են, փոքր թուով առևտրական և մեծաւ մասամբ արհեստաւոր, բաւական համեստ ապրուստ ունին և պատիւ խաներու մօտ՝ իրենց գործունէութեամբ և հաւատարմութեամբ, թէև մի տեսակ բարոյական ճընշում զիրենք սառնարիւն դարձուցած է. այս մասին չափը անցուցած են՝ սովորութիւն դարձած է իրենց մէջ ամեն բանի պէլի (այո) ասել, շնայելով որ խաներն աւելի հայերու խօսքին կը հաւատան, քան թուրքին:

Խաներն բազմաթիւ են, իւրաքանչիւրն ունի իւր ապարանքը, սակայն կղզիացած գրութեան մէջ կը գտնուին, չունին դրսի հետ յարաբերութիւն. թղթատուն և հեռագիր չկայ, բօխչ և գեղատուն չկայ:

Խաներն ամարանոցներ ունին, այդ ամարանոցներու մէջ ևս ապարանքներ. Անծուկ, Բարան և Օղակ գեղջ մէջ գտնուած փառաւոր ամարանոցներ տեսայ, նոյնպէս շատ գիւղերու մէջ. Թիմուր խանի ամարանոցն Անծուկ գիւղի մէջ է, երկար տարիներ սկսած է շինել և դեռ չէ աւարտած:

Թիմուր խանին, որոյ Սարգսր ևս կասեն, այս Անծուկի (Պաղաճուկ) ամարանոցին մէջ ներկայացայ, արգէն մի օր առաջ Ահապատի յանձնարարականը յղած էի նորան:

Խանը գործերից դադարած՝ պալատի ներքին յարկը լուսամուտի մէջ նստած էր ծնկաչոք, դէպի առաջ երեսն բարձին կրթնցուցած լուսամուտից դուրս կը նայէր՝ հրամաններ կտար ձիապանին, որ ձիերն մի առ մի իրեն ներկայացնեն, տեսնէ թէ ինչ կերպ պահած են՝ ուրիշ ծառաներու ևս այլ հրամաններ կտար. զինքն այն վիճակի մէջ տեսայ, որ

իւր գործերու ամեն բանին անձամբ հասու պիտի լինի, մանրամասն ամեն ինչ գիտէ և գիտնալու հետամուտ է. նա ութսունամեայ մի պատկառելի ծերունի է, կարճահասակ, նիհար և թխադէմ է. նորա հրամաններն անթերի պիտի կատարուեն, Թիմուր խանի սահմաններու վերայ խռնուած են քրդեր, որք Հայաստանի մէջ դռնուած քրդերից աւելի քաջ, աւազակ և անվհեր են. զարմանալի է թէ Թիմուր խան որպէս զսպած է այս քրդեր. Հայաստանի մէջ քրդեր ցեղ ցեղի դէմ կը պատերազմեն, շատ անգամ տեսնուած է որ փաշաներն չեն կարողացած արգելել, իսկ Թիմուր խանի հողի մէջ չէ տեսնուած այդպիսի մի բան՝ Հայաստանի մէջ քրդեր արիւնք ծով շինեցին, իսկ Թիմուր խանի իշխանութեան ներքե մի հայի քիթ չարիւնեցաւ. վերջապէս ինչ ասեմ, ամենէն աւաղակաբարոյ քուրդն նորա սարսափի նեքոյ արիւնքամ կը լինի:

Խանին ներկայացուցին զայլօն, սկսաւ ծիւել և հարցնել Ահապատի տարիքը և նորա առողջութիւնը, ապա սկսաւ պատմել հայերու և գաղթական հայերու վերայ տարած խնամքը. այլ ևս պատուիրեց Ահապատ Կաթուղիկոսին գրեմ այն, ինչ որ ճշմարիտ է և ինչ. և ինչ. ապա հետեւեալ օր հրաման գրեց Պէպէճուկի ժողովրդեան (սրբոյն Թաղէի առաքելոյ վանքը այդ գաւառակի մէջ կը գրտնուի) որ զիս պաշտօնապէս ծանաչեն վանքի կառավարիչ:

Հոկտ. 1-ին մեկնեցայ Մակուից և 7 ժամէն հասայ սրբոյն Թաղէի առաքելոյ, մեր նախկին Լուսաւորչի անուամբ կառուցած վանքը, Վանքը տեսայ փառաւոր և հոյակապ. ունի հին և նոր շինութիւն, հինը խորանն և դպրաց կեցած տեղն է, իսկ նորն, որ մի դար առաջ Սիմէօն արքեպիսկոպոս կառուցած է, դրսից բոլորովին սպիտակ քարով, որ և գիւրատաշ է. ունի ճիշդ ս. Էջմիածնայ ձևն ու մեծութիւնը, և որի կաթուղիկէն երկու տեղէ ճեղքուած է. Սիմէօն արքեպիսկոպոս եկեղեցւոյն կից մի զանգակատուն ևս սկսած, ներքին կամարներն կապած ու կիսատ թողած է. այս զանգակատունը տակաւ առ տակաւ քանդուելով եկեղեցւոյ արևմտեան մասը ևս իւր հետ խռնարհեցնելու վերայ է:

Եկեղեցին կառուցանելու համար շատ մեծ ծախք եղած է. նորոգելու համար ևս բաւական գումար պէտք է:

Նոր մասն եկեղեցւոյս կառուցուած է այն ժամանակ, որ այս կողմին ամբողջ հայաբնակ էին, որպէս քարերու վերայ գրուած յիշատակագրերն կը յայտնեն:

Եկեղեցւոյս հին մասն 241 թուականին շինուած է. մեր և Մակուայ միջավայրն գտնուած լեռան կողի վերան կապի կիրճն կայ, ուր մեծ ժայռի մի վերան կը տեսնուի արձանագրուած 241:

Թուական և «իշխանութեամբ Տէր Զաքարիոյ» 2-ե-
ռագիր աւետարանի յիշատակարան մի ևս տեսայ,
Տէր Զաքար անուամբ Աղթամարայ կաթողիկոս մի
կը յիշէ նոյն թուականով:

Վանքի շուրջն պատած են էջմիածնայ խցերու
ձեռով խցեր, որք 50-ի չափ կան, ունին բաւական
թուով ներքնագրաններ, աշտարակներ, սակայն
կիսուայուկէս փլած են, ցարդ մէկը չէ նորոգուած.
Հին պարսկից դուրս արեւմտեան կողմն կայ նոր
պարսկան, ուր զետեղուած է ձիթհանքն, անասնոց
գոմեր, երկրագործական տուն ևլն. նրանք բոլորո-
վն փլած են բացի ձիթհանքէն, որն ևս փլեւելու
վերայ է:

Վանքի շուրջն եղած է անտառ, իսկ այսօր
50—60 ծառ հազիւ մնացած է. քանի տարի առաջ
ունէր ջրղաց, այն ևս չկայ: 3—4 վերստ յա-
րեւելս հեռաւորութեան վերայ վանքի լաւ հողերն
անմշակ մնալով, նաև անտէր, անցած են թուրքերու
ձեռք, որ այսօր 100 տուն երկրագործի բաւական է.
այժմ ևս վանքը բաւականին ընդարձակ հողեր ու-
նի, սակայն գութան և ոյժ պէտք է մշակելու հա-
մար:

Վանքը եկամուտ չունի, երկրագործութեամբ
պիտի չէն մնայ. երեք գիւղ ժողովուրդ ունի.
վանքի գիւղն (30 տուն) որ կը ծառայէ Փարաճու-
լա խանին, միայն վանքի հունձը ձրի անելու պատ-
րաստ է. Քիշմիշ թափա, որ 60 տան չափ կան, 3
խալուար ցորեան պտղի կտան վանքին, իսկ մա-
կուեցիք 70 տուն՝ 40 մանէթ:

Եթէ կարգին երկրագործութիւն արուի
տեղս, վանքը կարգի կը մտնէ, աւերակներն տակաւ
առ տակաւ կը կանգնին, նաև կարգին դպրոց մի ևս
կը պահուի:

Վանայ կողմից միշտ գաղթականներ կգան
տեղս այնպիսի վիճակի մէջ, որ վանքը ստիպեալ
պիտի օգնէ, այնպիսի տեսարանի մէջ, որ տեսնողին
սարսուռ կազդէ. մէկ քանի ընտանիքի պաշտպան-
ներն մեռած, երեխայքն մնացած են երեսի վերայ,
մէկ քանին հիւանդ՝ ոչ այս ոչ այն կողմ կարող
են գնալ: Անցեալներն ձիւն եկաւ. հինգ ընտանիք
մերկանգամ լալով վանքս հասան: Ապաղայի մէջ
երեք տեղ կողոպտած էին զիրենք քրդեր, ցուրտ
ընակարանի մէջ յարգով և խոտով հաղիւ կարողա-
ցանք պատսպարել, Այս օր վանքի գուռն արեւածա-
ղին 30—40 երեխայք և աղջկուք արեգակի գէմ
փառւած էին անկառալով. նոյնչափ կանայք և հար-
սունք:

Ծաւալի են կարգ մի կանայք, որք այրերնին զոհ
տուած, երախաներով են շրջապատուած. ինչ պիտի
անեն, ո՞ր պիտի գնան՝ իրենք ևս չուարած, բանա-
կանութենէ հեռացած, անասուն դարձած են. ինչ
անեն, այստեղ հայ գիւղեր չկան, որ մի տեղ պատըս-

պարան գտնեն, մուրան ու ապրին, Վանքն ևս ան-
կարող, բայց մի և նոյն ժամանակ ինչ որ կարող է
անել, ձեռքէ չէ թողած, զի այս վանքը այս կըղ-
զիացած վայրն ըստ կարելւոյն փրկիչ դարձաւ գաղ-
թականաց:

Քսան տուն գաղթականներ զետեղուեցան Գըրք-
բուլաք գիւղն, ուր պատսպարան գտան և սերմ
սերմանեցին. քուրդ Պահար խանի պաշտպանու-
թեան ներքեւ. նոյնչափ մի ևս զետեղուած են Մլան՝
Թիմուր խանի ձեռաց տակ:

Ս. Հայկունի:

ՊԼԵՏՏՈՆԵԱԿԱՆՔ:

ԲԱՂՈՒՍԻՔ Ի ԿՈՆԳՐԱԿԱՅՎԵԶԻՓԱՍԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնդակ Օրհնութեան և գոհունակու-
թեան յանուն Տ. Գիւտ քահանայի Աղանեան,
վասն անթերի և ճիշդ կատարման հրամանաց
Նորին Սրբութեան և մատուցանելոյ ըզ-
ճիշդ և զօրինաւոր հաշիւս նորոգ գնեալ
մեքենայից Տպարանի Մ. Աթոռոյ. Թ. 1463:

— Թանուն Տ. Հմայեակ վարդապետի Ար-
շարունոյ, որով կարգի խնամակալութիւն մի
վասն գաղթականաց՝ յիգդիր. Թ. 1472:

— Օրհնութեան յանուն նորին և ժո-
ղովրդոց Սուրմարոյ գաւառին վասն խնա-
մելոյն զգաղթականս. Թ. 1474:

— Թանուն Տ. Հմայեակ վարդապետի
Արշարունոյ, որով շնորհի նմա խաչ լանջա-
կան ականակուռ. Թ. 1484:

— Օրհնութեան յանուն ժողովրդոց
Ալէքսանդրապոլ քաղաքի վասն խնամելոյ
զգաղթականս. Թ. 1509:

— Օրհնութեան յանուն Աւագ խանի
Շահպաղեան ի Մակու. Թ. 1521:

— Թանուն Տ. Արրահամ Վարդապետի
Ռշտունոյ, որով շնորհի նմա խաչ լանջական
ականակուռ. Թ. 1534: